

Упорядник:

Чабаненко В.А.

Ой Січ-мати

Легенди та перекази нижньої Наддніпрянщини
(вибрані глави з книги "Савур-могила")

Походження й доля запорожців

Був колись якийсь руський цар, що стояв під страхом у чужоземця... Це давня давнина... Так ото наш цар тому неприятелеві і платив данину людьми. Було, займе, як отару овець, та й жене. Хто, було, ніде до неприятеля, то вже не вернеться: поминай, як звали.

От раз наш цар послав тому супостатові людей найодбірніших. Вийшли вони в степ, порадилися і кажуть:

- Чого ми підемо до проклятого мухамеда? На заріз? Є між нами ковалі, шевці, ткачі, гончарі, шаповали, є знахарі, характерники. Давайте тут жить.

Подались вони в ліс, у пуші, повикопували землянки і давай жити.

На другий рік знову нашло людей, на третій - знову. Стало ціле військо. От супостатський цар і пише нашому:

- Чом ти людей не даєш?

Наш і відповідає:

- Посилаю тобі щороку...

Багато років минуло відтоді, попеременялись і царі в землях, а люди все намножаються і намножаються в дикім степу. Став неприятель, докучать їм набігами, - і давай вони біля нього ворожить. Скільки не пошле війська, - вони все і перерубають... Характерники були великі! Стала ходити чутка, що живуть десь запорожці - таке військо, що й не приступиш. Орудював ними кошовий-характерник.

Земля тоді була дика. Кишів звір, гад та птиця.

Жили так запорожці, поки одвоювали в турка землю: од Орелі та до моря шириною, від Бугу-річки та аж до Горілого Пня довжиною. Горілий Пень був під Донщиною, за Савур-могилою. Там могила, а біля неї ріс дуб, і такий товстючий, що насилу, було, п'ять чоловік обхопить. Як усох той дуб, його обпалили; і довго чорнів він серед степу. Його видно було за сорок верст.

Як сплюндрували Запорожжя, то біля того горілого дуба жив якийсь гайдамацький ватажок, а на Савур-могілі другий - Сава. Ото перший як схоче до себе викликать Саву в гості, то почепить на дуба копицю сіна, діжде ночі й підпалить. Побачить Сава вогонь - на коня і скакає...

Тепер нема запорожців: під турка пішли...

Стали вороги докучать цариці, що буцім би то запорожці шкоду роблять. Вона зібрала військо і пішла на них. Зійшлись москалі, зійшлись і запорожці. Москалі стріляють, а запорожці поли підставляють... Понабирали повні заполи куль та й пішли до цариці.

- Великий світ, матусю! На тобі оці заряди, вони, може, згодяться.

Вона здивувалась, та й каже:

- Являйтесь ка мне, я вас угащу.

Зібрались запорожці до неї, а вона й пита:

- Как вы живете, яловое Запорожское войско, без жен?

- Живемо, - кажуть, - так: сорочку поки впослідив, доти й обідрав, бо нікому прать...

Угостила вона запорожців і пішла в їхній стан. Дивиться: хто чоботи квацює дьогтем, хто матню латає, хто кашу варить, хто нужу б'є, а інший вуса крутить...

- Что же у вас такое нестройное войско? - пита цариця кошового.

- Та так, - каже, - матусю... Замирення - нема проти кого строїться...

Стали запорожців притіснять, став Потьомка (фаворит цариці Катерини II князь Григорій Потьомкін) населять слободи, саджать німців... Взяли вони і подались: які на Кубань, які посунулись у Туреччину.

Прийшли, а паша й каже:

- Тоді я вас прийму, як заприсягнете вірно служити у моїй землі.

- Добре, - кажуть, - згодні.

Стали збирати їх під присягу, а в них у кожного в торбині була християнська земля. Вони понасіпали в чоботи землі, підійшли під присягу й кажуть:

- На чій землі стоїмо, тому цареві будемо й служити!

Так вони й робили: було, в Туреччині живуть, а поміч дають своїм, хрещеним.

Старі Кодаки й перші запорожці-козари

Старі Кодаки - найстародавніше поселення. Воно вже й тоді стояло, як ще запорожців звали козарами. От що розказують про нього старі люди.

Старий Кодак був колись городом і належав до Польської Корони; в ньому була і побережна фортеця, обведена глибокими канавами і валами з підземними воротами. І теперечки ще, хоч посідали, а видно ті вали й канали. В тій фортеці проживав тоді лядський князьок, ніби гершт який, і орудував цим краєм, населеним ляхами ж, почавши од польської границі по Дніпру аж до турецької - понад великим лиманом.

Козари ж, як розказують, з великою силою народу вийшли із-за Києва, з своїм ватажком, кошовим Германом, і, осадившись по тім боці Дніпра, - на північний схід, - близенько присусідились до того польського князька.

Кошовий Герман, побачивши, що для його люду тутечки мало простору, та ще маючи деякі й інші заміри, розділив своє військо на три частини: першу залишив на цім же місці по сусідству з князьком, другу поселив за Доном, а третю - п'ятнадцять тисяч, одібравши найзавзятіших, пішов з ними в Сибір і всю ту дику пустиню з божою поміччю завоював і підбив під державу Руську. Так од цих ото козар, що залишив Герман біля Дніпровських порогів, народились і всі приснославні запорожці. Як же розмножились вони так, що стало їм тісно на тих вольностях, що Герман наділив, от запорожці й стали прохати польського короля, з котрим жили у великій приязні і братстві, щоб він подарував їм землі ко. дацького князька.

Польський король приклонився на їхнє прохання і дав указ, щоб ляхи перейшли на інші землі, а запорожцям через їх малоземелля одступили свою шляхетну дідичню. Але лядський старшина, що жив у Кодаці з князьком, одібравши той указ, притаївся з ним: бач, не хотілося віддавати кривної дідівщини.

Запорожці сугубою доукою та й приневолити короля таке слово ляпнуть, що багацько воно лиха наробило, і ляхам і січовикам по приказці: «Не займай чужого - свого не страшиш». Так король і ляпнув от таке слово.

- Попужніть їх, - каже, - гарненько, коли не хочуть ласкою віддати вам свої землі!

От і почали запорожці ляхів по-своєму частувати та й пужнули так, що вже й сам король не рад був тому слову. Наробило воно того, що з братів стали ми ляхам лютими ворогами, бо запорожці сім літ шкварили ляхів, поки не забрали всіх земель і не протурили їх за Случ.

З того часу і до зруйнування коша Кодаки залишалися у володінні запорожців; і досі слава про них не вмовкла по всій околиці, бо там ще тільки збереглися стародавні запорозькі звичаї.

Чорногори-запоржці

Запорожців спершу було всього шістнадцять чоловік і звались вони чорногорами. Спочатку жили вони десь вище порогів у лісі, а повз той ліс ішов битий шлях. Дізнався якийсь цар, що по тім шляху великий розбій, і послав військо.

Через стільки там днів дійшло військо до того лісу і сунуло прямо в пушу... Іде воно, іде та й іде - коли чує: як затріщить, як залущить!.. Глянуло воно, аж на дубах курені, а звідти виглядають чорногори. Генерал до них:

- Що ви за люди?

- Чорногори!

- Злазьте з дубів!

- А що ж вам від нас треба?

- Треба, щоб ви здались. От що!

- Знаєте що, люди добрі? - каже кошовий. - Ми такі хрещені, як і ви, одбиваться не будемо, а краще йдіть собі з богом, звідки прийшли!

Генерал той як крикне:

- Пали!..

Стало військо палить, та не по чорногорах, а по собі - і вилягло, як снопи.

Явився тоді сам цар і викликає трьох чоловік. Прийшли. Він - за пістоль та до них... Аж воно не те: руки і відібрало... Смикався він, смикався та тоді й просить:

- Ой братці, не пустуйте!

- Добре, - кажуть. - Дай же нам спочатку таку грамоту, щоб була нам земля обмежена і щоб, хто за межу перескочить - той і наш!

Цар пообіцяв - і йому відпустило руки. Видав їм грамоту і назначив межу за сто верст вище порогів і за сто верст нижче порогів.

Як сіли вони кошем на порогах народ так і сунув до них. Тоді вже земля назвалась козацькою, а люди - запорожцями.

От так розповідали старі люди... Тепер покоління запорожців, що кинуло Січ за Катерини, живе, кажуть, під турком на Чорних горах, і козаки знову зуться чорногорами.

Запорожці - із маленьких дітей

Запорожці - із маленьких дітей. Їх усього було дванадцять чоловік. Який од батька втече, який од пана, який не схоче пасти овечат, то покине своє кубло та й біжить світ за очі. Той украв у батька рушник, той одягу, той ікону (в батька вона так собі, негодяща була: відро, може, накривав абощо; а вони її підмалювали, підкропили водицею - іде!).

Ото зібрались, посідали хто на болиголов, хто на лозинку, поначіпляли на них лика, мотузочків, ремінчиків та й ну їздити. Поки їздили, доки не прокralись.

Якось поскладали ті лозинки в купки: які по рівчаках, а які по курінцях, понакривали їх ганчір'ям та й кажуть:

- Ну, хлопці, дивіться ж, щоб у нас крадіжки не було!

Трохи згодом якесь хлоп'я і прокralось. Давай вони тоді шукати злодія, що чужу лозинку вкрав. Побігли по повітках, найшли і присудили його висікти різками. Висікли та тим і суд установили. Треба тоді старшину обрати - обрали й старшину. Постановили: кошового, писаря, осавула.

Уже намножилося їх багато,- давай вони тоді обряджати військо. Обрядили.

- Ну, як же його назвати?

- Назвать його запорозьким!

Назвали. Ото й пішло: запорожці та й запорожці.

Тепер треба й коней заводити, худобу добувати. Завели й коней, роздобули й худоби. Живуть собі й живуть. Коли це обновилаь у них ікона. Дивляться - аж під нею й підпис:

«Вам, запорожці, вам, славне низове військо, ця молитва написана. Як будете цю молитву знати, як будете її добре пам'ятати, то ніколи, аж до кінця світу, не буде вас ніякий вогонь брати. Заведіть, запорожці, у себе сорок тисяч чоловік, держіть суди, вибирайте старших, - тоді ви будете славні віднині й довіку».

Ото вони й послухали. Зробили собі Січ. Спершу вона була в Стеблеві, потім під Россю. Прожили вони там мало-багато, набралось їх уже чимало. Тоді подались вони під Косий Яр, у Йванівку, що коло Кременчука. А там, під Косим Яром, проживав собі чоловічок, сказать би гайдамака, Корж. У нього була своя ватага, така, що він її розсилав по різних шляхах. То запорожці візьми та й кинься до того Коржа. Прийшли і просяться сісти коло Іванівки.

- Ну, що ж... Коли хочете, то й сідайте.

Сіли вони. Жили-жили, не сподобалося й тут.

- Ну, як так, - каже Корж, - то справлю вас, хлопці, туди, куди знаю - аж у Софіївку (село Херсонської губ., поблизу с. Милового), до турків. Там на Дніпрі є острів, то там і живіть.

Подались вони до Софіївки. Роздивилися на той острів - сподобався. Давай там помаленьку Січ будувати. Зробили нову Січ та й живуть. Коли це набігає на них лях, а потім турок. Бились-бились вони - ніяк не переселять ляха. Давай тоді прохати на поміч до себе Коржа.

Корж скоро прибув із своєю ватагою до запорожців. Напали вони разом на ляха, вибили його і загнали далеко, аж за Случ.

- Оце знай, ляше, поки твоє, а поки наше.

Вибили звідси ляха, тоді зайняли й турка. Як нагнали його - та аж до Дніпра! Та так увесь Дніпро трупом і загатили. Самі перейшли по трупу на той бік Дніпра, тричі напоїли землю турецькою кров'ю, а султана прогнали аж до Криму. Тут і Перекіп зробили.

От із тих пір турки й стали жить у Таврії, а запорожці стали володіти Дніпром аж до Берислана й жити у двох губерніях: Катеринославській і Херсонській, аж поки цариця не скасувала їхньої Січі.

Перші запорожці біля Капулівки і писар Попович

Колись давно, дуже давно, ще й дідів наших у Капулівці не було, понаходили в ці краї, звідки - ніхто не знає, здоровенні люди, в косовий сажень. Лицарі, чи що... От, як понаходили, та й стали шукати собі місця, де б їм оселиться.

З ними прийшов і писар, на прізвище Попович, дуже розумний і письменний, та ще й великий з нього був характерник. Знав він, що було на світі, що й буде, бо мав при собі таку книжку: що кого не спіткало б на світі, яка б кому доля не трапилась, то все воно було в тій книжці записано.

От ці лицарі, чи козаки, зібрали громаду і на раді, обравши собі кошового отамана,

запитали писаря Поповича:

- На яким місці нам селиться і чи надовго?

А писар глянув у книжку та й каже:

- Селиться кошем на Чортомлику на всі двісті літ.

Як сказав писар, так воно й сталось. Сиділи вони біля Чортомлика, поки не пішли з тим Мазепою під шведа.

Писар Попович і тоді був ще живий, бо був же характерник. Було що десять літ хтозна-куди пропадав, а там через місяць і прийде - такий гладкий і помолодшає.

Стануть його козаки розпитувати, куди ходив, де був, то він їм і каже:

- Ходив напитись живущої води.

Ото як пішли козаки під шведа, то без них і зруйнували кіш на Чортомлику.

От запорожці знов питають писаря, де їм ставити кіш.

- Ставте, - каже писар, - у Крейдяній балці біля Кам'янки, тільки не дуже коштовно будуйтеся, бо недовго там насидитеся.

Так воно й сталось: пішли запорожці до турчина і провештались у нього літ з двадцять, як написано було у писаря в книжці. Та вже як стали копати лінію на запорозьких вольностях-землях, писар Попович і заявив, що вони знов підуть уверх по Дніпру і стануть кошем біля ріки Підпільної і тамечки будуть сидіти сорок літ; а далі зруйнують кіш, і вже не буде ні війська, ні козацтва. Так сказав:

- Коли не буде ні війська, ні козацтва, то й я не хочу по світі блукати. Буде кому і без мене писарювати, бо наплодиться тих писарчуків досточортів!

Взяв та й умер.

Все сталось, як писар Попович казав: зруйнували кіш, нема ні військ, ні козацтва, нема й таких уже людей, які колись були!

Приймали усякого

Запорожці набиралися звідусюди. Вони приймали усякого: де хто з-під пана втече - приймуть, де від батька та від матері біжить - приймуть, де який жінку покине та так аби докотив до Січі, то й живе - приймають усіх.

Прийде, було, до них чоловік голий, босий, а вони його уберуть, як пана, бо в запорожців тих сукон, грошей, одежі - так яких хочеш сортів і стільки завгодно.

Інколи так і дітей хапали по городах. Приманить гостинчиком та й ухопить...

Велике привілля

Запорожців було тисяч сорок. Привілля велике було, треба було й людей багацько...

Привілля так уже привілля! Тепер такого нема. Бджоли тієї, так батечки мої! Тоді всякі

квіти цвіли, трави великі були, бо цієї погані - ховрашків та гусениці, що тепер плодиться - тоді й не чути було. Такі дерева, трави! Звіра - і не пройдеш!

Мед і по пасіках, і по землянках так і стояв у липовниках. Скільки хочеш, стільки й бери. А звіра - ще більша сила: вовків, лисиць - так ціла біда! Дикі коні табунами ходили, мишасті та товсті такі, невеличкі. Косяків три-чотири так і ходять. Оце як їде запорожець кобилою, то вже бережись, а то відіб'ють. Вискочить дикий жеребець та й зажене геть, тоді вже й не найдеш, хоч увесь день шукай.

Було й птиці доволі: качок, лебедів, дрохв, хохітви - так хо-хо-хо!.. Стрепетів сільцями ловили, а лебеді, було, як заведуться биться та як піднімуть крик, так батько вискочать із землянки та давай стріляти їх із пістоля, щоб порозгонить.

Трава така, як ліс стоїть. Як запалиш, так вона горить неділь дві або три. Та все пирії, а не то що щирця або лобода. Тепер такої й близько нема, а тоді стільки її було, що боже мій.

Оце де тепер Чернишівка, ні однісінької хати не було, все батькове привілля. А тепер де той і народ набрався! Очам своїм не вірю...

Зате ж і коні водились тут, вівці - так на диво! Та все те по волі паслося, хіба тільки коло отар і були чабанці...

Зими тоді були теплішими, ніж тепер... То вся худоба так і ходить було собі по степу - зиму й літо. Сіна не запасали, хіба тільки для тих коней, що під верхом ходили... Батечки мої, де воно те й ділось?!

Життя і звичаї козаків Запорожці - то народ був старинний, великий зростом, дужий, не нам рівня. Вони були все захожі по волі. Ідуть, було, зо всього царства. В одного жінка клята, то він її й кине, іншого неволя та панщина заїдала, то і той сюди тіка; іншого охота тягла.

Мій покійний дід зайшов сюди ще хлопцем. Поїхав, каже, з людьми чумакувать. Стала валка спочивать, а йому й кажуть:

- Паси, сину, волів, щоб звір не одігнав або щоб не позаходили в бур'яни.

Чумаки полягали, а він і собі заснув. Повставали - нема волів. Давай вони його репіжить батогами...

- Ну, - каже, - вражі сини, коли так, найду я вам волів. Сів на коня і подався до запорожців. Більше вже чумаки його і не бачили...

Запорожці жили не так, як ми, грішні: у них жінок не було тут і заводу. Так собі й бурлакували до смерті. Сорочки, штани самі прали, самі латали, самі вони й кухарювали. Іншого нужа, було, заїда, то він штани й сорочку - з себе, виквацює дьогтем, надіне та й пішов. Інший зостаріється - їде в монастир на покаяння, а інший вибере собі гарне урочище біля річки в гаю, вириє, як звір, скоту та й спокутує гріхи. Заведе бджіл, прийме для охитності бурлаку якого...

Були з них такі, що й гроші мали, а не робили оцих хат. Було, викопав одну землянку

коневі, а другу собі та й зимує, а на літо землянку кине, курінь напне й живе.

Хліб які козаки сіяли, які й ні. Більше - що ні. А що вони їли? Козаку що б не случилось, те й умеле. Козак - як мала дитина: хоч багато поїсть, хоч мало наїється. Їли вони, що бог дасть: і хліб святий, і рибу, і м'ясо... Варили галушки, юшку, куліш - як і ми. Скотини у кожного було чимало, то оце пожене в Половицю (слобода, на місці пізнішого Катеринослава) або Кайдак, продасть - та й є у нього і тютюн, і харчі... Їдять, було, з коритчат таких, як і тепер поводяться в рибалок. А варили в казанках з червоної міді. Поставить казанок на кабицю або на триногах почепить та й варить. І горілка у них поводилась. Аякже! Тоді вона була і дешева, і добра. Тепер корчмарі розводять водою, кладуть табак, а тоді була перший сорт горілка. Пили тоді й мед, і не чарками, як ми, а з дерева зробить кирець із гачечком, наповнить та й хилить за одним духом... Два-три кирця дмухнув та й готов хоч куди.

Одягалися запорожці по достатках. Одні в дорогих каптанах ходили, а інші - як у пісні співають:

Жив собі козак Голота
Та не боявся він ні води,
Ні вогню, ні того чорта болотяного.
Була на ньому шапка-бирка,
Зверху дірка,
Соломою шита,
Вітром крита,
Куди віє, туди й провіває,
Молодого козаченька та й прохолоджає.

Ще я зазнаю дідів каптан із синього сукна. Рукава на ньому широкі та аж чотири: два, було, надіне, а два ззаду метляються. Підкладка - червона. Шапки носили гострі смушеві, а в інших червоне дно та гостре, так набік і хилиться. Військо, кажуть, добре одягалось...

Були в них просторні землянки, в деяких - хати, а ця сіромашня, що по пущах шлялась, жила, як Бог дав...

Чим займались запорожці

Запорожці займалися всім. Між ними були люди всякого стану: шевці, кравці, ковалі, гончарі, були столяри і такі майстри, що робили гарбички, вози. Тоді цих німецьких брочок не було, а були невеличкі вози, аби хліб перевезти.

Були такі, що табуни стерегли, за товаром гляділи, коло отар стояли. Ці вже й звання мали: чабани. А то такі були, що й городину розводили: капусту, кавуни, дині, огірки, табак. Були й лікарі такі, що рани залічували, від гадюк відшептували. Між козаками були й такі хлопці, що начальству та стар-шині запорозькій прислужували. Всяких було.

Грабарі були, що копали колодязі та льохи. Деякі сиділи по пісках, деякі й хліб засівали. Земля була в них вільна, спільна, степів не ділили. Де хто оббере собі місце, де кому

охота припаде, там і сіда. Ти живеш там, там і володїй. Копай собі землянку, заводь худобину яку та й кочуй, тільки вже звись не лицарем, а сиднем або гніздюком, гречкосієм.

Цей уже й женився, від того він звався ще баболубом. Худоба - то його й багатство було. А ті, що йшли на війну, ті вже там розживались. Розбивали різні городи лядські та турецькі...

Був їм і спочинок. Вони оце б'ють-б'ють ляхів або турків, а потім, як приїдуть на Січ та як загуляють, так неділі дві або три бенкетують. Горілка була дешева, так вони ту горілку, мед, пиво, як воду, тягнуть. Танцюють, музики водять, у карти грають. А як полягають коло куренів, то попихкують із люльок, балакають між собою та радяться, звідкіля знову заходити на турків.

Люльку курити - це найперше діло було в запорожців. Про одного отамана розповідають, що як принесли йому паску на Великдень, то він, замість того щоб розговляться, й каже козакам:

- Нехай, хлопці, паска постоїть, а ми спершу люльки потягнем.

Отож воно саме в запорожців і було; люлька в них найперша подруга.

У запорожців от ще що водилось: окрім того, що кожний козак мав собі люльку, а то ще й у кожному курені була одна люлька на все товариство - велика, повицяцькована бляхами, намистом, вибита гвіздками...

А грали козаки на всякій усячині: на ваганах, на басах, на цимбалах, на сопілках, на свистунах, на кобзах. На чім попало, на тім і грали. Оце як заграють скільки там є тих музикантів, так аж сама земля танцює... А самі танцювали вже так, що проти них ніхто на світі так не витанцює. Увесь день музиканти не вгамують їх.

Люди браві й чепурні

Запорожці зодягались добре, ходили браво, чепурно. Вони, бачте, голови брили: обрие голову та ще й милом намаже, щоб добре волосся росло. Зоставляли одну тільки чуприну, довгу таку, з аршин, мабуть. Та чорну, та кучеряву! Замота за вухо разів два та й повісить, так вона й висить аж до самого плеча. А інший так візьме та вранці як розпустить, так вона зробиться, як хвіст у вівці. То все на вихвалку.

Бороди теж брили, одні вуса тільки були. Вуса довгі кохали. Оце як нафарбує їх, як начорнить та як розчеше гребінцем, так хоч він і старий, а такий козак вийде, що хіть-хіть! Довгенні вуса були: інший підніме їх та позакладає аж за вуха, так вони ще нижче вух звисають...

Здоровий народ був, пикатий та такий, як пообточуваний. Одежа в них усе на дроту, на шовкових шнурках та на ваті; сукна тонкі, усяких кольорів: було зелене, червоне, було голубе, хто якого побажає. Тільки сорочки своєї рукодії: паперу ще тоді не знали.

На голову надівали високу шапку, гостру, околиця смушева пальців три ширини, а вершок суконний на ваті - червоний або зелений, з золотим перехрестям, а на самому вершечку ще й китиця висить. Шапки всі за куренями: який курінь, такий і колір на шапці. Оце як накладати шапку, то зараз відбере від чуприни пучечок волосся, чуприну замота за вухо, а пучечок напустить наперед та тоді вже й шапку наклада. Як наложити шапку, то він уже й козак.

Потім уже надіває каптан, червоний, з гудзиками на шовкових шнурках, увесь на зборах: і по боках, і спереду, а на спині з усякими смугами, повимальовуваними та позакарлючуваними. Застебне той каптан гудзиками та ще й підв'яже поясом, - або шалевим, або тільки на половину перетканим шовком. Пояс робився широкий. Він спускався нижче живота, а ставав аж під руки. Не такий, як тепер, що замотують скільки там разів на животі та ще й вузлом зав'язують, а такої буде довжини, скільки треба, щоб обхопити один раз живіт чоловіка - схожий на ті, що роблять черниці попам. Він був на гапличках, з пряжечками, з ремінчиками для пістолів та для люльки, з китицями ззаду різних кольорів: були зелені, жовті, голубі.

Ото як надіне червоний каптан, тоді вже зверх нього надіває черкеску або жупан. Це вже довге таке та просторе, з широкими рукавами, теж на шнурках. Отаке наче, як у попа підризник. Черкеска на колір уже голуба. Каптан червоний, а черкеска голуба або синя. Як надів на себе черкеску, то зараз при-стібає гапличками рукава. Коло кисті рукав вузький, а далі, під пахвами, широкий та ще й із проріхом, а здаля так воно здається, що в нього чотири рукави: два на боках, а два на спині. По тих рукавах і пізнають було, де запорожець.

Отака-то вона, та одежа, була. Добра була, усе на шнурках, на гудзиках, на гапличках та на бузументах.

Штани просторі були, суконні, усяких кольорів, а найбільш синього кольору. Матні в штанях такі, що аж до землі, так наче волочиться що. Як іде запорожець, так і слід за собою замітає. Штани були на очкурах, а очкури або шовкові, або вовняні, з золотими китицями на обох кінцях. А носилися штани як єсть по-турецьки: холоші не за халяви закладались, а прив'язувалися зверху сап'яною або шовковою підв'язкою та так, що й сама підв'язка ховалась під штани. Її зовсім і не видно було, тільки й уздриш срібні або золоті китиці від неї. Як іде козак, так ті китиці так і теліпаються з-під штанів.

Чоботи у запорожців були сап'янові, червоні, жовті, зелені, з срібними або золотими підківками. Чобіт так і не вбачиш; одні носки та закаблуки й видно: так вони свої штани напускали на чоботи. Здалека наче баба в юпці стоїть.

Оце вам і одежа запорозька. Дорога була, та тільки не всі вони так гарно й обряджувались. Бувало й так: оббриє голову запорожець, зав'яже її хусткою, натягне на себе опанчину, надіне патиночки та й ходить так, наче яка звірюка...

Запорожці в урочищі Сагайдачному

Любо було глянуть, як наїдуть запорожці в Сагайдачне (урочище налівому березі Дніпра,

проти верхньої частини о. Хортиці)! Народ все широкоплечий, вусатий, бравий... Голови голили. Тоді ще мода була носити чуприну, то оце в кого довга - візьме й обмота кругом вуха.

Жупани, пояси, шапки, сап'яни на них були дорогі. По боках і позад сідла у кожного пістолі, шабля. А на конях як їздять!.. Оце, було, зіскоче, пригнеться і летить, як муха.

Коней у них дуже гладких, важких не було, а так - саме в тілі. А що, було, за швидкі, що за меткі, - так кат його батька зна! Було, звіра там якого накинє оком - ото вже й його: чи кабана дикого, чи сайгака,- везе в тороках...

Дорогою їдуть - як мак цвіте: і синіє, і зеленіє, і червоніє. Попереду ватажок, а за ним джура, козаки. Коні добре знали козацький норів. Було, ідуть тихо, потім виграють підтюпцем, а далі як залопотять! Пішла курява степом...

Часто запорожці билися з татарвою. Хитре бісове кодро... Посідають, було, на низеньких коників і біжать комишами. Тоді комиші були вище чоловіка з конем. Ну, і запорожця, було, чорт не проведе: носом чує татарюгу, зна по птицях, по звіру... Тоді, було, з якого краю сполохана птиця або звір, з того й біди жди...

Запорозька старшина

Старшина в запорожців була от яка: кошовий, осавул, писар та курінні отамани. Ото й старшина... Вони самі собі були пани, самі царі і християни. Вибирали всіх гуртом самі із себе. Як виберуть кошового, то він і командує. Як добрий вояка, то й обирають, і почитають, як батька діти...

Усіх старшин поважають, аж поки не сподобаються їм.

Як хто кого образить, то жалітися йдуть уже до кошового. Оце прийдуть позиватися скільки там їх є чоловік, то він зараз лагодить, щоб помирились.

- Попрощайтесь, - каже, - козаки, а то гріх тяжбу заводити.

То які богобоязні та слухняні, то зараз і послухаються. Куплять горілки, вип'ють її та й помиряться. А які невгомонні, то ті вже одразу й не послухають. Тоді вже судить їх сам кошовий: накаже там чи грошима заплатити чи, може, й покарати. А карали тільки одними різками. Відсічуть лозинами, та й годі! Хіба вже злодій або зрадник, то тоді вже вийме кошовий пістоль, бацне в груди - от тобі й капут...

Кошового всі слухались: і ті, що в Січі, та й ті, що по степах у землянках жили. Оце як війна, то вже він скрізь розсилає листи поміж козаками: де хто є, щоб ішли воювать.

Забіжить і в бурдюг, було, розсильний від кошового.

- Отак-то й отак... Ідіть, - каже, - або там на раду, або на війну, такий-то й такий город брати!

То вже й ідуть, ніхто не може одказувати.

Витівники

У Вознесенку (козацька слобода на лівому березі Дніпра, проти о. Хортиці) з Великого Лугу перебрався запорожець Василь Зозуля. Приїздив він часто в гості до свого товариша Матвія Шутя, що проживав в урочищі Сагайдачному. Літами був далеко старіший від Матвія, але меткий, як дзига. Оце на коня - та й у Сагайдачне! Злізе на дуба та й ну:

- Ку-ку! ку-ку! ку-ку!..

Матвій сховається в траву та й собі:

- Під-підьом! під-підьом! під-підьом! - А далі: - Ховав! ховав! ховав!

Тоді Василь злазить із дуба й до Матвія:

- Доров!

- Доров!

- А що, горілка є?

- Є, та погана.

- Аби до чорта!

Посідають біля барильця і ну кружать. Розвеселяться - піднімуть співи. Було, п'ють-п'ють, а потім давай борються і через ногу, і під силу, і по-циганському, і по-турецькому... Потім потомляться і давай спать. Сплять, було, дві доби підряд. Та ще й сплять по-козацькому: як не ціпом, то й не збудиш.

Козацькі жарти

Матвій Шуть був козацьким ватажком і жив в урочищі Сагайдачному. Його всі слухали, до нього зі всіх сторін набігали гінці з вістями, наїжджали запорожці, бурлачня, заходили сіроми. Бували в нього, кажуть, і характерники. Понаїжджають, було, вони до Матвія і давай вихваляться пістолями. Той каже:

- Мій далі б'є.

А той:

- Ні, мій далі б'є.

Позаряджають і давай стрілять. Оце один стріляє, а другий руку підставляє. Куля - в руку, а він тоді й кида межі очі:

- На тобі!.. Яка гаряча, цур їй!..

Було, наїдуть до Матвія характерники Харсон і Громуха та й нум кружать горілку. П'ють, було, тиждень. Потім збираються їхать.

- Ану сідлай коней! - кричать на прислужника.

Той бере сідла й журиться:

- Де ж їх у світі божому шукать, коли ви їх самі батогамі позаганяли в степ?..

А тут ще й коні - як зміяки... Вийде прислужник на гору, подивиться - один комиш, бур'яни. Насилу сам утрапить до куреня. Сяде та й плаче.

- Чого рюмаєш? Давай коні! - кричать.

- Нема, - каже, - зайшли в степ.

То оце один із них закладе пальця в рот та як свисоне, як свисоне!..

- Піди, - каже, - дурню, он вони під дубом.

Гляне прислужник - аж справді стоять коні, як укопані... Раз прийшов до Громухи і Харсона хлопець-сирота й просить:

- Прийміть, дядьки, до себе.

- Приставай, - кажуть.

Роздивилися аж у нього вошви й не оббереш. Ватаг і каже:

- З цього хлопця будуть люди! - І звелів зарізати валаха. Козаки зарізали, оббілували. Ватаг роздяг хлопця і обгорнув його теплою шкурою. Воші так і поналипали. Зарізали другого валаха і знов його обгорнули. Налипло й на ту шкуру до біса.

- Буде, - каже ватаг. - А то як уся вошва зразу вилізе, пропаде хлопець.

Стали його зодягати, годувати, і став він у них кухарем. Оце, було, їдуть у Польщу гайдамачить і приказують:

- Дивися - висить на дубі дзвоник. Як задзвонить уперше, учиняй діжу, як задзвонить удруге, печи й вари...

Вони ще далеко, а кухар пече, варить. Стане все готове - ось вони вже й тут.

Запорозька вдача

Запорожці - то народ вихватний, на всякі діла здатний. Інші такі були, що й грамоти не вчилися, а читати так добре читали, що й учений так не прочитає. Раз одного запорожця питають:

- Як ти навчився грамоти?

- А як!.. Спав я в хаті, стало мені душно. Я пішов під стіжок та й лежу. А тут летить пташка. Як клює мене в лоб, - так кров і побігла. І став я все знати, і книжки читати.

А сила яка в них була! Хоч у старого, хоч і в малого! Іде раз кошовий, аж дивиться - дитина семи літ заглядає на дзвіницю.

- Чого ти, мале, заглядаєш на дзвіницю?

- А я туди гармату зніс.

- Ти?!

- Я.

- А піди назад знеси!

Воно пішло та й знесло. От які тоді люди були! Тепер хоч десятеро коней запряжи, то не знесуть. А про старих запорожців - то вже й казати нічого! Вони оце було як говіють, то піп і приказує їм:

- Пани-молодці, котрі з вас мають велику силу, то втягуйте повітря в себе...

Бо були такі, що як дихне, то піп із причастям і впаде. Сила страшенна була! А воювали вони так. Стануть було, а проти них двадцять ворожих полків вийдуть. То полки самі

себе поріжуть, кров тектиме по череву коням, а запорожцям байдуже! Стоять та сміються. Один лише васюринський козак було й не сміється. Той зарядить пістоль губкою та й стріляє... А це все від того, що вони знаючий народ був. На своїй землі їх ніхто не міг узяти. Було, як куди їдуть, то зараз землі під устілку накладуть, у шапки понасіпають та й ідуть, говорячи:

- Хто чоботи скине, тому й смерть. А хто шапку зніме, тому голову знімуть.

Так і їдуть собі. Доїдуть у місто яке, - п'ють, гуляють, музик водять, танцюють; а як почне світати, посідають на коней та й поїдуть. І всі чують, як вони й розмовляють, як і коні у них хропуть, а їх не бачать.

Раз були вони в Петербурзі. Зайшли в палац, їм стільці подають, а вони посідали на підлогу та й сидять. Приходить до них Катеринич (князь Потьомкін). Дивиться, що вони сидять на підлозі, - і давай з них сміятись. Потім підняв руку над одним запорожцем та й цілиться його вдарить.

- Рубай, рубай, - каже козак, - коли підняв!

Так де тобі рубати! Як підняв руку Катеринич, то так вона й зімкнулась, так і залякла...

Запорожців не зігнали з Січі, а вони самі пішли кудись на райські острови. Там і живуть. А перед кінцем світу знову прийдуть і знову своє відшукають.

Богатирі

Запорожці богатирі були - земля не держала!

У нього, у того запорожця, сім пудів голова! А вуса в нього такі, що як візьме було він їх у руки та як розправить одного туди, а другого сюди, то і в двері не влізе, хоч би ті двері були такі, що через них і тройка коней з возом проскочила б.

Запорожці дванадцятьма мовами вміли говорити, із води могли сухими виходити. Коли треба, вміли на людей і сон насилати, й туман напускати, вміли й у річки переливатися. Вони мали в себе такі дзеркала, що, дивлячись у них, за тисячу верст бачили, що воно в світі робиться. Оце як іти куди в похід, то той, хто там у них був за старшого, - чи ватажок який, чи сам кошовий, - візьме в руки дзеркало, подивиться в нього та й каже: - Туди не йдім, бо там ляхи йдуть; і туди не йдім, бо там турки або татари заходять. А сюди йдім, бо тут аж нічогісінько немає...

Довголіття в запоржців

Ні, тепер не живуть так довго люди на світі, як колись жили!

Як не було ще ні фортеці, ні Вознесенки, тут, по балках та по плавнях, жили запорожці. Дід розповідав: як зруйнували Січ, стали сюди люди приходити, стали селитися. Над Московкою, кажуть, у балці, жило три запорожці: дід, син дідів і внук - усі трое білі, як сніг.

Дідові, кажуть, було сто тридцять, синові його сто десять, а внукові під дев'яносто літ. Люди були заможненькі: багато було скотини, коней, бджіл. Жила в них сіромашня. Старий дід, дарма що дожив до ста тридцяти років, був з виду червоний, як буряк, при своєму розумові, тільки на ноги слабкий. Син його, - хоч і молодший, - зовсім, кажуть, вижив з розуму, став, як мала дитина. Онук же підходив під свого батька.

От одного разу, кажуть, заїхав до них якийсь пан про паспорти розпитати, чи що (тоді вже ця мода заводилась). Дід сидів на печі, син на припічку, а внук вийшов із хати. Пан і питає діда на припічку:

- Що ти за чоловік?
- Запорожець!
- А на печі хто?
- А кат його зна, що воно за чортяка!.. Скільки й зазнаю, все в нас живе...

Дід із печі й обізвався до пана:

- Отак, як бачиш, чоловіче... Забув еретичний син, що я йому й батько!

Куля їх не брала

Запорожці були лицарі і великі галдовники (чаклун, характерник). Куля їх не брала. На Дніпрі, було, простелять повсть і йдуть.

Катерина хотіла повернути їх під свою владу, а вони й не схотіли. Щоб показати силу, прокинули повсть на морі, набрали землі в чоботи, горілки в баклаги і подалися в Туреччину.

Погоні вони не боялися.

Запорожці були характерниками. Було, як збираються в Польщу, то беруть не більше, як дванадцять чоловік: зайвого щоб не було.

Оце як схочеться їм спочити серед степу, то вони поставлять коней хвостами до хвостів, постромляють між ними ратища і давай у карти грать. Де візьмуться ляхи верхами - та до них:

- Рембай главу! Рембай главу! (Рубай голову! Рубай голову!)

Добіжать до запорожців та й обминуть: їм покажеться дубовий байрак.

Як запорожці ману напускали

Кічкаська балка (тепер в районі висілка Павло-Кічкас, на північній околиці м. Запоріжжя) була колись гайдамацькою. В ній, було, гайдамаки й запорожці зганяли коней татарських...

Спершу запорожці жили по правий бік Дніпра, а звідси, де ми живемо, та аж до моря була татарська земля. А вже запорожці як завоювали татар, то ці степи стали їхні. Тут вони і жили по балках та байраках.

Звісно, тоді були великі набіги на нашу землю, то запорожці, було, і не милують татар. Оце збереться стільки там чоловік верхами та й махнуть степом. У татар було багато скотини, а табунів - ще більше. Так вони, було, займуть табун коней та й зганяють у цю балку. Тут їх пасуть, доглядають. А якщо треба переганять коней на той бік, то один сяде на коня, займе поперед себе табун та й пішов уплав через Дніпро. Бувала за ними й погоня, та тільки рідко вдавалося татарам одбитись козацьку здобич, бо запорожці були сильнішими...

Одно те, що вони були сильні, а друге, що між ними були знахарі й характерники великі. Оце, було,- на коня та й гайнуть татарським степом. Повстають серед степу, поставлять відро води та відро горілки і кружають собі горілочку... Понапиваються, співи піднімуть, аж степ розлягається! Гульк - аж ось і орда! Вони тоді один за одним чабульк, чабульк у воду та й були такі. Випірнуть, було, аж у Херсоні або й далі...

А то ще було й так: забіжать у татарську землю, поприпинають коней на прикорні, повтикають ратища на могилі та й сплять. Діжде ночі орда і ну підкрадатись до них. Підійде до могили, а перед нею де й не візьметься великий-великий та густий ліс. Вона - до лісу, а потім - і к бісу... Отак запорожці одводили очі!..

Прикинувся вовком

Раз запорожець Матвій Шуть уночі рибалчив. Під'їхав до берега і перебирає сітку. Коли це шелесть-шелесть та з берега - плиг у каюк! Плигнуло й сидить у носку. Дивиться Матвій - вовк, та ще й здоровий! Що йому робити?...

Що стане каюк повертатись до берега, то вовк до нього гр-р-р! А потім і заведе стиха: аввв-у-у! Стане одпихать на річку - вовк сидить тихо. Взяв тоді дядько і повіз його з Сагайдачного на той бік. Під'їхав до берега, вовк вискочив, стрягнувся і побіг. Вибіг на гору, сів та як завив, аж луна ляга Дніпром. Матвій перехрестився і повернув каюк на Дніпр.

Пройшло три роки... От раз їхали козаки через Кічкас і завернули до Шутя в Сагайдачне.

- Здоров був, Матвію!

- Здорові були!

- Чи пізнаєш? - питає один.

Шуть приглядається.

- А-а, це ти, Павле? Здоров, братику, здоров! Та й давно ж ми бачились...

- Та де ж, пак, чи не давно?

- А якже, годів десять або й більше буде... Знаєш, як їхали з Польщі?..

- Знаю, тільки то давня річ. А пам'ятаєш ти, як ми з тобою бачились три роки назад?

- Три роки? Що це ти кажеш?

- А хіба забув, як перевозив вовка?

- Вовка?

- Вовка ж! Ото був я... Прийшлось тікати з бувальців, так, щоб кому не взамітку, я шкуру на себе і пробіг вовком. Тепер заїхав подякувати тобі, Матвію, за перевіз...

Погостювали сіроми й подалися степами.

Характерник у бою за Хортицю

Земля, де ми живемо, відвойована в турка бог його знає за якого царя... Орда, кажуть, стояла на Хортівському острові, а руське військо проти неї, де тепер Вознесенка. От почали воювать.

Орда обкопалась і палить з гармат, а москалі товпляться та падають. Як уже полягло багато москаля, цар давай журитися. Коли де не взявся запорожець. Біжить конем та прямо до царя:

- Здоров, царю!

- Здоров, козаче!

- А що, як?

- Так і так, - каже цар. - Полягло війська багато, а турка не візьму.

- Ставай, - каже, - біля мене.

Цар став. Запорожець підняв руку і піймав ядро.

- Ось бачиш, - каже, - який гостинець! Ну, тепер, - каже, - глянь на острів. Що там?

Глянув цар - аж турок сам себе рубає, сам на себе підняв руку і пішов потоптом.

Піднялась велика курява, закрукали круки, а потім - стихло...

- Дивись тепер, - каже запорожець.

Глянув цар - аж нема ні одного живого турка: порубали самі себе, а круки видовбують їм очі. Цар тоді й каже:

- Ну, запорожці, дарую вам цю землю. Живіть, поки світ сонця!

Стали вони роз'їжджатися. Москалі посідали на коней, а запорожці прослали на Дніпрі повсть та й подалися до Лиману.

Характерник Кравчина

Поміж запорожцями багато було характерників. Розказують про Кравчину, котрий у Польщі піймав козацького душогуба Саву. Про це й пісня є...

Оце, було, б'ються запорожці з ляхами, і, гляди, ляхи побивають наших. Як тільки наскочить Кравчина, так ляхам і нема ходу. Кулі летять, а запорожці ловлять їх у заполи.

А як треба перейти річку, то Кравчина поведе перед - і стане сухо. Так, було, в сухій одежі переходять запорожці й Орель-річку.

А то було ще й так. Як треба пливти Дніпром, то зроблять із оситнягу пліт, посідають - і гайда за водою.

Корж - козацький ватажок

Корж - це чоловік запорозького покоління. Він був козацьким ватажком і водив запорожців у Польщу.

Оце, було, як біжить погоня, то він і наказує запорожцям, як треба робити... Ляхи добігають, розмахують шаблями, а козаки піднімуть угору ратища і з'їдуться докупи. Тоді ляхам привидиться ліс: вони й пробіжать мимо.

Одного разу повертався Корж із Польщі, а за ним - погоня короля. Не послухали його молоді запорожці, не зробили того, що треба, й розбіглись. То ляхи всіх і половили.

Корж не своєю смертю помер. Його посадили ляхи на палю.

Химородник Хвесько

У Великому Лузі, ще за запорожців, жив химородник (чарівник, чаклун, характерник) Хвесько. Його дуже боялись і слухали козаки.

Оце, було, лежить чоловік, а він ріже чорну редьку. Як тільки пустить редька сік білий, - чоловікові стане трудно; як стане сік чорніти, - чоловік умирає. Він тоді поробить так, що редька вбере в себе сік чорний, пустить білий - і чоловік оживе.

Хвесько мав сина, тільки йому цього характерства не передав.

- Ти, - каже, - сину, дуже сердитий. Одроблювать не схочеш - і чоловік умре.

Характерник Оврам із острова Білого

Білим звемо острів (острів на Дніпрі, нижче с. Августинівки Запорізького р-ну Запорізької обл. Затоплений водами озера ім. Леніна), скільки й зазнаю. Може, тому таке йому прозвання, що на ньому пісок тільки й біліє. Чи росло коли на ньому велике дерево, чи ні - не чув, а кущі лози росли і в старовину, як тепер. Це невеличкий острівок. Колись, кажуть, на ньому було становище запорожця Байдужого.

Байдужий змолоду був гайдамака, а як зостарівся - зробився сиднем і в балочці, що супроти острова, дожив віку. Байдужий розказував людям, як помирав його товариш Оврам, що жив біля нього в Овровій балці.

Оврам був превеликий галдун, змолоду мав багато товариства, а на старість жив тільки з молодиком-бурлакою. Перед тим уже, як йому помирати, звелів він бурлаці наварити три казани яловичини. Той зварив.

- Тепер, - каже, - біжи поклич Байдужого.

Чи полінувався бурлака, чи так чого - не пішов. Умер той Оврам.

Опівночі лежить той бурлака і кадить люлькою, а біля нього здоровий чорний собака. Чує - коли той собака: гр-р-р... Оце перестане та знову: гр-р-р... А шерсть на ньому так і наїжачиться. Тоді бурлака гульк на мертвяка - коли той піднімається, піднімається... Собака до нього - і зчепилися...

Той бурлака - з хати та до Байдужого.

- Так і так, - каже, - діду. Оврам умер і такий ось случай... розказав.

Прийшли вранці. Дивляться: мертвий лежить, яловичина виїдена, собака розірваний і скрізь стопцьовано.

- Е, тут, - каже Байдужий, - добіса чортів вечеряло...

Викопали яму, поклали Оврама і забили в груди осиковий кілок.

Смерть і похорон характерника

Ще за Катерини на балці Таволжаній (балка на лівому березі Дніпра, недалеко від с. Петро-Свистунового Вільнянського р-ну Запорізької обл.) жив запорожець Довгий, і був він превеликий характерник... Старий, дуже старий був він та ще й самотній. Став він помирати, - помирав він не раз, - і звелів наймитові покликати сусіда Пластуну. Довго вони балакали, а далі Довгий ліг та й умер.

Пластун і каже наймитові:

- Ну, лягай, сину, спати, а я піду подою корів.

Пішов.

Наймит прив'язав мертвого канатом за шию і за ноги до лави, взяв скрипку та й грає собі надворі...

Чи довго він грав, чи ні, коли чує: товчється щось у землянці. Заглянув він туди - коли мертвий совається по лаві.

- Товчись, - каже, - Марку, по ярмарку. Чорта з два викрутишся!

Грає він знову та витриндикує. Трохи згодом слухає - знов товчється мертвий.

От приходять діди Пластун.

- А що, - питає, - не вставав ще наш мертвий?

- Ні, - каже. - Пручався, так я його прикрутив до лави канатом.

- Добре ж, - каже, - що догадався, а то він би тебе задушив.

Зійшлося там чоловіка стільки запорожців, викопали яму і давай ховати без попа. Як спустили його в яму, Довгий і каже:

- Ну, братця, давайте осиковий кілок та будемо печатати.

Забили йому кілок у груди і засипали землею. Галдовників попи ніколи не ховали, а ховали їх запорожці по-своєму.

Хто обсадив Січ лісом

Жив у Капулівці чоловік на ймення Грицько Горбатий. Багатир був такий, що страх один! Та й недаром: йому чорти гроші возили. Люди бачили тих чортів.

Оце, кажуть, устанеш було ранком та й ідеш повз річки та плавні за кінями, а чорти вже й їдуть: два запряжені у візок, а третій - гидкий-прегідкий, горбатий, увесь обідраний, з підбитим оком - сидить на передку та поганяє тих двох. А ті, бідолахи, аж у три погибелі

згинаються та везуть, худі такі, що аж ребра у них повилазили. Оце порівняється з ними який-небудь чоловік та й каже:

- Здорові були!

- Здоров! - відповідають чорти.

Їм не казали «помагай, боже!», бо того чорти не люблять, а тільки - «здорові були!» - та й годі.

- А кому везете золото?

- Та тому клятому синові, Грицьку Горбатову! Ніяк не настачимо...

- Ну, везіть, везіть, якщо не настачите...

То вони й попруть прямо в двір до Горбатого. А той вийде до них, полічить золото, висипле його в скриню, а тоді вже кличе чортів у хату обідати. А люди його того й не бачать. Та оце наварять Грицькові казанище борщу, - відер десять, а то й більш, - та й дивляться, як то він те все поїсть. А й гадки нема, що коло Грицька три чорти. Тільки-но наллють борщу в казан, - а його вже й не стало: хап! хап! хап! Так усе й похапають.

- А що, нахрюкались борщу? - питає Грицько.

- Нахрюкались!

- Ну, тепер знову за роботу!..

Та так вони, бідолахи, робили йому, може, років з двадцять, коли не більше, а потім уже якось і питають:

- Доки ж ми тобі возитимем, Грицьку, те золото?

- Аж поки не обсадите всю Січ молодняком та поки не засиплете землею оту яму, що за Січчю!

- Чули?..

- Чули!

В ту ж ніч як заходилися чорти, як заходилися, та так усю Січ і обсадили молодняком: де осокорами, де вербою, а де шовковицею. А від ями, що була за Січчю, й сліду не лишили: всю землю завалили.

От із тих пір Січ і обросла лісом. Із тих пір і вода їй нічого не зробить, а то десь давно б уже рознесло.

Боротьба з ординцями

Колись були великі набіги. Оце що по степу могили - тут було все стоять верхові козаки і виглядають орду. Як тільки побачать здалеку куряву або звір біжить звідки, ото вже і знай, що орда недалеко. Козаки тоді й дають знати в слободи або кошовому.

Вночі, було, припаде козак до землі та й слухає. Як стугонить земля, то ото суне орда. Тоді запорожці розкладають на могилах вогнища, а самі - на коней та й скачуть до свого стану. Поки добіжать, то кошовий уже й на коні грає, уже й литаври гудуть.

Як козаків велика сила, то орду, було, не пустять у слободу, а стрічають її в степу. Де зустрінуть, там її й виколять.

Козацька сторожа в степу

Щоб устерегтись од набігів, запорожці посилали в степи у розвідку козаків, чоловік по п'ятнадцять і по двадцять. Опріч цього, від самої гетьманської границі, на північний схід, од ріки Орелі аж по ріку Кінську, були побудовані радуги: де гори - верст на десять один од одного, де рівно - на двадцять і тридцять. У кожному радугі був курінь на п'ятдесят козаків, без чуланів і перегоронок, з сінми, а через сіни - комора, де складалася козацька бутра (пожитки, речі побутового призначення). Ці курені були побудовані з доброго лісу і вкриті очеретом, дряницею, а деякі землю, і навколо обгороджені ділованням (паркан) з стайнею для коней. У цих радугах стояло по п'ятдесят вартових козаків, де в яких запорозьких, а в інших - козаків з Гетьманщини; і щороку змінювались. Ці козаки висилали від себе в степи пікети й розвідки, і цим побитом пильнували край од татар і ногайців.

Біля кожного радуга стояли фігури, цебто маяки, дуже хитромудро збудовані, на випадок несподіваного набігу, щоб разом оповістити увесь край.

Кожну фігуру будували з двадцятьох смоляних бочок ось як: в основу ставили по шість бочок сторч і міцно з'єднували, обв'язуючи смоляним канатом, щоб всередині було порожнє місце, ніби винний казан. Далі ставили на них п'ять бочок, а там - чотири, а останні дві - одна на одну.

Сама верхня була найменша і без дна, тільки всередині вставлений залізний прут з коромислом, до котрого прив'язували довгий мотузок; один кінець його висів аж до самої землі, а біля другого, коротшого, прив'язували до дротяного кола здоровенний пук лика, вивареного в селітрі.

Ці фігури стояли від радуга на два і три гони, на випадок пожежі, і при кожній пильнували вартові козаки. Удень і вночі від радуга до радуга снували козаки, чоловік по п'ять і більше, особливо там, де були сінокоси і царина, й доїжджали до самої границі. Як же було вглядять татарву, то зараз і чкурнуть до радуга, а осавул - у гетьманців у кожному радугі був осавул - і звелить запалювать фігуру, а по інших радугах побачать - і собі запалюють, і в одну годину увесь край оповіститься, щоб люди по степах і в плавнях на роботі заганяли скотину і втікали в слободи.

А тим часом по паланках і в коші збиралось військо і з усіх сторін ішло на ворогів; та й зададуть було їм такого чосу, що не потраплять і додому.

Визволителі бранців

Був я ще, звиняйте, безштаньком літ дванадцяти-п'ятнадцяти, - тоді це було запросто, - то оце покійні батько і питають свого тестя, старого запорожця діда Шевця:

- Тату, що добре вам жилось за старого уряду?

- Ні, - каже, - сину. Не тоді добре жилось, а тепер... Тоді зобиджала орда, було велике розбойство... Як жене орда челядь, то здалеку чуть, як стугонить земля. Далі підніметься в степу клекіт... То оце запорожці засядуть великою силою і одіб'ють. Люди кланяються нам, плачуть, цілують одіж, руки, ноги. Кошовий, було, велить ловити й

розбивати орду. Було ще й так, що де пройде орда, там комиш, бур'ян і виляже, так слідом і валяються люди. Вони, було, зараз убивають того, котрий пристане або занедужає. Гнали людей у Крим, бо Крим ще був не наш - турецький. Об цім і тепер є пісня:

По тім боці вогні горять, -
Нікому тушити.
По сім боці орда суне, -
Нікому спинити.
Зажурилась Україна,
Що нігде прожити.
Витоптала орда кіньми
Маленькі діти.
Малих дітей витоптала,
Старих порубала,
Молодую челядоньку
У полон забрала...

Як запорожці взяли Азов

Ще як був Азов турецькою столицею (насправді Азов ніколи не був турецькою столицею, а лише деякий час центром турецької провінції), там стояло багато війська. От козаки й схотіли взяти його.

Отаман і каже:

- Знаєте, братчики, що? Силою, може, і не візьмемо, бо кріпость велика, а хитрощами візьмемо скоріше.

Поробили козаки вози, поклали рушніці, понаряджалися самі чумаками, а отаман купцем - і махнули. Як стали вже підїжджати близько до Азова, взяли тоді поховали у вози по сім, по десять або й більше чоловік козаків, повшивали вози шкурами і гайда.

Вїхали перед заходом сонця в Азов і поставали вздовж вулиць. От найбагатший купець турський і виходить.

- Що, - каже, - братчики, продаєте в возах?

- Продаємо, - кажуть, - товар дорогий: і куниці, і лисиці, і чорнії соболі.

- Ну, - каже, - подождіть до ранку. Я увесь товар закуплю сам.

- Добре, - кажуть.

Полягали турки спать. Як повилазили тоді куниці, лисиці і чорнії соболі з возів, як метнулися по місту - так і пішло воно димом. Турки кинулися гасити - коли тут і палять, і ріжуть. Вони тоді давай тікати!

До сходу сонця орда убралась к бісовій матері в Туреччину, а козакам дісталось місто й усе добро.

Як запорожці обдурювали вельмож

Колись було вельможі хотіли Запорожжя звести і не пускали туди втікачів - сіромах. То

оце чумаки наберуть їх паровиць двісті-триста, повтягують шкурами й везуть.

Як хто питає:

- Куди їдете?
- У Перекіп по сіль.
- А що везете?
- Груші.

Як запорожці перехитрили царицю Катерину

З Нових Кайдаків (село Катеринославського пов. Катеринославської губ., тепер у межах м. Дніпропетровська) поїхала цариця Катерина в Половицю (слобода, на місці якої засновано м. Катеринослав, тепер м. Дніпропетровськ), а там жили самі запорожці.

- Дай, - каже, - посміюся над ними.

Вибрала десять чоловік найвусатіших, посадила за стіл і каже:

- Дайте їм сметани!

Поставили дві здоровенні миски. Запорожці морг один на другого, а потім кажуть:

- Вели нам, мамо, спершу подати польової сметани, тієї, що божа бджола наносила, а тоді поїмо й цю.
- Добре, - каже. - Подайте їм миску меду.

Виїли козаки той мед, понамазували вуса, позакручували їх за вуха і давай стьобати сметану. Настьобались - і вуса не вмочили. Глянула на них Катерина й каже:

- Молодці ви, запорожці! Вас нічим не проведеш.

Як запорожці перехитрили Потьомкіна

Як зруйнував Потьомка Січ, запорожці давай смолити байдаки та дуби, давай тікати в Туреччину. Довідався Потьомка та й каже:

- Ну, скурві сини, коли ж ви так, так я ж вас ось як.

Звелів він вище Нікополя натягти канати від берега до берега і поначіпляти дзвоників, а на Дніпро понаводить гармати. Думка, бач, була така: як тікатимуть запорожці вночі - дзвоників не минуть, тут їм і гак.

Ждуть ночі москалі, ждуть і запорожці. Стало вечоріти. Запорозький ватажок і каже:

- Рубайте, хлопці, гільчасті дуби та будемо рушати!

Зрубали з півсотні дубів, пустили на Дніпро за водою, а самі посідали на байдаки і попливли тихенько.

Темна була ніч! Опівночі допливли дуби до канатів, а дзвоники зразу: дзелень! дзелень! дзелень!.. Москалі - до гармат та з обох боків: бух! бух! бух!.. Як випалили заряди, ватажок і каже:

- Ну, хлопці, тепер за весла та пора і веселої заспівати!

Затягли запорожці веселої і покрили Дніпр байдаками. Немало їх і пішло під турка:

дванадцять тисяч.

Запорожці в Петербурзі

Приходить якимось до цариці Потьомка та й каже:

- Що ти є за цариця, коли ти не знаєш своїх людей?
- Яких таких людей?
- А он тих людей, що ні податей не платять, ні в якому стані не перебувають.
- Де ж ті люди живуть?
- Отам-то й там!
- А як же вони прозиваються?
- Прозиваються запорожцями.

Досадно стало цариці від цього. Давай козаків до себе закликати та у військо повертати, а того й не розшукала, що вони військо і є.

Повбирались запорожці, понадягали на себе все найдорожче, що в них було, а зверху понапинали найскверніше, яке тільки знайшли в себе, та й поїхали.

Приїхали - і прямо в палац. Дивляться на них пани, а вони такі собі чудакуваті: чудно зодягнені, чудно й балакають. Тільки й балачки в них, що «еге», «атож», «та ні». Погляд - зовсім не людський. Боже храни, які страшенні! Як із ким говорить, то й не дивиться йому в вічі, а як же гляне, то наче варом обдасть. У всіх голови бриті, вуса аж на жупан звисають.

- Давай, - каже цариця, - я з них посміюсь.
- Ото зараз вийшла до них, а за нею й свита: рясна та довга - все фрейліни та генерали.
- Здрастуйте, запорожники!
- Здрастуй, наша вельможная мати!
- Звідки ви, дітки?
- Із Низу, мамо.
- А де ж той Низ?
- Та там, де кінчається верх!
- Далеченько!..

Бачить цариця, що хлопці не промах: загадала тоді, щоб зварили їм обід. Зварили їм обід, понаставляли всякої всячини, а вони дивляться на ту всячину та й кажуть:

- Ні, мамо, ми такої страви не їмо.
- А яку ж ви їсте?
- У нас усе тетеря, сита (розчин меду) та риба.
- Ну, варіть їм тетерю та рибу, ситіть ситу.

Наварили їм тетері, приготували риби, розситили ситу.

- Ну, сідайте обідати!

Помолились вони Богу, посідали за стіл; коли дивляться - за столами нема ложок.

- Що ж це воно таке? Дайте ж нам хоч одну ложку на всіх! Хіба у вас їдять жменями?

Принесли їм ложки. Коли вони до тих ложок, а воно ложки - не ложки: по півтора аршина кожна. Сказати би киї? Так ні, не киї, а, здається, ложки. Одному тільки отаманові і покладена ложка як ложка, тільки й та якась чудна: не з дерева, а вся із срібла зроблена.

- Ну, що ж... Будемо їсти.

Випили по чарці горілки, взялися за ложки. Коли це отаман чи взяв, чи не взяв страви ложкою тією - як уже й кричить:

- Тьху! Цур тобі з тією ложкою! Усі губи попик! І як ті пани в біса їдять цими ложками? Ану, хлопче, подай мені мій корячок! Там десь у кишені лежить...

Угамувався отаман, їсть.

- Еге, панове, - забалакали тоді вже козаки. - Як же цими ложками їсти? Держальця у них таки чималенькі...

- Та як?! Давай годувати один другого через стіл.

- І то правда! Давай!

Та так сидять і один другому через стіл подають: ти сидиш проти мене - мені й подаєш, я сиджу проти тебе - тобі й подаю. Їдять вони собі та й їдять, а цариця там десь у проходку ходить по кімнатах. Ходила-ходила, а далі й каже:

- Піду ж я подивлюся через двері, як то вони їдять.

Пішла. А вони їдять собі та й їдять. От один їв-їв, а далі й каже:

- Що це воно, панове, за ложки такі?

- Та це ж ті, що мати дітей годує та приказує: «Агу, маленькі!»

Тут один зовсім було влопався, так інший його підправив. Здивувалась тоді цариця і відійшла собі геть. Зостались одні тільки генерали та князі, сміються вони з тих запорожців.

- І де цей дурний народ народжується? - питає один генерал у другого чи там по-німецькому, чи там по-французькому.

- А де? У Хохландії! - дає відповідь другий.

А запорожці все те добре розуміють, бо вони хоч з виду і такі собі були, а різними мовами вміли говорити.

- О, е-ей! Скільки панів! - заговорив один.

- Та все розумні та великі! - підхопив другий.

- І де вони родяться, пане-брате? - спитав третій.

- Та де? В Петербурзі та в Москві! - відповів четвертий.

- А де вмирають? - питає п'ятий.

- На Камчатці та в Сибіру! - гукнув шостий.

Повтікали тоді й генерали. Лишилися запорожці одні. Ото попили, поїли, повставали із-за столу, помолились Богу, подякували цариці. Тоді як поскидали з себе лахміття, то так усі хороми царські й засяяли від їхньої одежі. Тут якийсь як ударить у бандуру - як понеслися же танцювати запорожці, так аж фрейліни всі повискакували та дивляться!

Потім посідали на коней та й гайда на Січ.

- Ну, що? - питає Нечоса (прізвисько князя Потьомкіна) царицю. - Чудний народ?

- Чудний!

- Треба його скасувати!

- Та треба!

Ото зараз послав Нечоса верхового на Січ. «Вислати мені стільки-то людей, - пише кошовому. - Я узнаю, яка у вас є нужда, чим усе військо утримується і скільки того війська».

- Ну, що ж, - каже кошовий. - Треба вислати...

Вислали одного чоловічка. Приїхав він у Петербург, - зараз до Нечоси. Увійшов до нього, привітався та й каже:

- Ось тобі, батьку, цидулка від пана кошового!

- Яка така цидулка?

- А така, цидулка, та й годі!

- З ким ти прийшов?

- А так, ні з ким, сам з собою.

- А до кого прийшов?

- Та до Грицька Нечоси!

- Що ти за дурень такий? Хіба там, на Січі, розумнішого не було, що мені такого дурня відрядили?

- Та були, батьку. Так розумніших відіслали до розумних, а мене до тебе...

- Геть звідси! - крикнув Потьомка й вигнав його від себе. А тоді зібрав військо і пішов воювати проти запорожців.

Прийшов. Сам зупинився в Мамайсурці (урочище біля с Великої Знам'янки Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл.), а військо в Красний Кут одправив (він тоді Красним Кутом звався, а це вже тепер Покровським та Грушівкою дражниться). Приїхав і давай скрізь копати вали, становити гармати, ловити запорожців та повертати в москалів. А вони собі сидять, та й байдуже. Оце випалить Нечоса з гармати, а вони позбирають запас, понакладають його на вози та йому назад і везуть.

- На, - кажуть, - більше буде.

Або нахапають у жмені бомб, розмахують-розмахують та назад і пошпурляють.

- На, - кажуть, - батьку, та не збавляй запасу.

А Нечоса все палить та палить. Тоді вони зібрали всю свою худобу та за Дунай і подались. Зостались у Січі тільки два чоловіки - кошовий та писар. Так і тих Нечоса не взяв. Уже чого він їм тільки не робив!.. А далі давай землю коло них копати. Копав-копав - нічого не зробіть. Що викопав яму, а вона за ніч і завалиться. Догадався потім Потьомка, та пізно.

- Ану, - каже, - оцю землю та в річку!

Згорнули ту землю в річку, - коли до Січі, а вона пуста! Давай тоді Нечоса збирати старих та німечних. Зібрав, покарав та й пішов назад. Уже після того схаменувся та давай писати до запорожців. Аж трьома нападами писав: усе повідомляв, щоб вернулись

назад. Давав їм і степи, і луги, і чотири лимани, щоб ловили рибу та справляли жупани. Так ні! Кошовий відповів йому так:

- Ой, спасибі тобі, Грицьку, та за твою ласку, що ми їли на Великдень та гречану паску...

Бач, добре вже він залив їм за шкуру сала... Отакі-то були запорожці! Хоч і сила не дуже велика, а боялися їх дуже.

Як запорожці прізвища давали

Наші запорожці були народ веселий, сказано - вільний: любили і жарти, і сміхи, ледве було підстережуть що-небудь особливе в чоловіку або той що-небудь таке зробить не до шпети, то зараз йому і прізвище прикладуть. Спалить курінь - от він вже й Палій; непрворний - Черепаха; малого на сміх прозвуть - Махина, а здоровенного - Малюта.

І мене прозвали Коржем от з чого: раз повертався з товаришами з Нових Кодаків у кіш; проїжджаючи біля могили Чортотлик, недалечко від коша, де теперечки Покровська слобода, схотілося нам з неї глянуть на кіш. От ми й зійшли по протоптаній стежці на самий верх, а могила була дуже висока і крута. Наглядівшись, стали сходити по стежці, а я змолоду був дуже швидкий - і метнувся навпростець; як посковзнувся - трава, бач, присохла, так слизька - та так як прослався, зверху аж до самого низу скотився боком, мов той корж: от мене товариші і прозвали Коржем.

Приїхавши, розказали козакам і хрещеному батькові, так він і каже:

- Та нехай буде й Корж. Що ти будеш, сину, робить, коли тут така поведенція? Терпи, хлопче, - будеш козаком, а з козака зробишся й отаманом: з посміху люди бувають!

Суд у запорожців

На всіх вольностях запорозьких по значних селищах і містечках були паланки - ніби повіти або земські суди, і в кожній паланці поставлено по вибору троє старшин: полковник, осавул і писар. Для помочі додавалось їм ще з Січі три підпанки, з козаків же. Ця старшина обиралась тільки на три роки і судила всіх козаків, що жили по селах і зимівниках.

Було, як поб'ються між собою козаки або один другому по сусідству яку кривду зроблять - спаш чи хліб витолочать, - та самі не помиряться, то обидва, купивши на базарі по буханцю, і йдуть у паланку позиваються. Прийдуть було до старшини, вклоняться, покладуть на стіл буханці та й кажуть:

- Кланяємося, панове, хлібом і сіллю!

- А яке ваше діло, пани-молодці? - питають судді.

- От яке наше діло, - починає скривджений. - Оцей мене скривдив, от на скільки мені шкоди причинив, - розкаже, яка там шкода і чого вона варта, - і не хоче мене удовольнить, так будьте ласкаві, розсудіть нас.

- Ну, братчику, - питають судді в обидчика, - чи справді воно так, як каже твій сусід?

- Що ж, панове, - відказує обидчик, - хоч воно й правда, так нема ж на стільки шкоди, скільки він з мене править.

Тоді старшина посилає підпанків з іншими козаками, себто понятими, оглядіть ту шкоду, і

як вони обстежать і зроблять доношеніє, на скільки тієї шкоди, то судді ї скажуть обидчикові своє рішення:

- Ну, братчику, от скільки повинен ти заплатити сусідові: згоден чи ні?
- Заплатив би, панове, - відказує обидчик, - так коли ж зайве з мене править; у вашої волі
- не заплачу.

Тоді судді вговорюють, улещають його помиритися і не докучать вищій старшині. Коли він згодиться, то діло кінчиться в паланці, коли ж ні, то паланка посилає їх у кіш. Вони радяться, у чий курінь спершу їм іти, коли вони різних куренів. Як згодяться, от і придуть до отамана, вклоняться йому та й кажуть:

- Здоров був, батьку!
- Здорові були, пани-молодці! - одказує отаман. - Просимо сідати.
- Та ні, батьку, - кажуть, - ніколи сідати. Ми прийшли до тебе за порадою.
- Кажіть, - питає, - якої вам од мене поради треба?

Тоді покривджений і розкаже, яку шкоду йому зробив сусід і як розсудила їх у паланці старшина. Отаман розпитає обидчика, чийого він куреня, і посилає хлопця запросити до себе отамана того куреня. Прийде курінний, спитає:

- Чого це, пане-брате, ти мене кликав?
- От чого, - та й покаже на обидчика. - Чи це вашого куреня козак?

А курінний, глянувши на нього, і питає:

- Ти, братчику, нашого куреня?
- Вашого, батьку! - одказує обидчик, вклонившись.

Далі розкаже отаман тяжбу козаків та й питає курінного:

- Що маємо, пане-товаришу, з ними чинить?

А той і каже:

- Так вас, братчики, вже й паланка судила?
- Судила, батьку! - одказують.
- Чого ж вам ще треба? - озвуться отамани. - Помиріться, братчики, і подовольствуйте один одного!
- Так що ж, батьки, - відкаже обидчик, - коли він зайве з мене править!

Тут уже отамани бачать, що в нього все стрижено, і запитають в останній раз:

- Так ти, братчику, не хочеш ласкою удовольствовувати за шкоду?
- Ні, батьки, - відкаже обидчик. - У волі вашої - я не згоден!
- Як не згоден, - кажуть отамани, - так ходімо ж до військового судді; побачимо, що він ще скаже.
- Добре, - кажуть козаки. - Постривайте ж, батьки! Збігаємо на базар за буханцями.

Як куплять, усі і йдуть до військового судді: отамани попереду. Ввійшовши, вклоняться і кажуть:

- Здорові були, пане-добродію! - назвуть по імені.
- Здорові, пани-отамани, - одказує суддя. - Просимо сідати.

Козаки тим часом кладуть на стіл буханці й кажуть:

- Кланяємося вам, добродію, хлібом і сіллю!
- Спасибі за хліб, за сіль, - відповідає суддя і питає отаманів:
- Що це за козаки і яке діло мають?

Курінні отамани і розкажуть про їхнє діло, і як їх розсудили в паланці. От суддя й питає в обидчика:

- Чом же ти, братчику, не вдовольниш сусіда за шкоду, коли вже вас паланка судила, отаман і я присуджую?

А той своє товче:

- Що ж, добродію, коли він зайве з мене править. У волі вашої - не згоден!
- Коли не згоден, - каже суддя, - так ведіть їх, пани-отамани, до кошового. Там уже буде їм конечний суд і рішення. Нехай вони й буханці свої забирають!
- Та ми, добродію, - кажуть козаки, - купимо собі інших.
- Забирайте, забирайте! - гримне на них суддя. - І не затримуйте отаманів - у них не одно ваше діло.

Від судді йдуть вони вже до кошового. Привітають його і кладуть на стіл буханці, а кошовий і питає:

- Що це у вас, пани-отамани, за козаки?

Отамани знову розкажуть про їхнє діло, а кошовий, вислухавши, і питає обидчика:

- Ну, як же ти думаєш, братчику? Вас розсудила паланка, рішили отамани і військовий суддя, і я признаю, що старшина порішила ваше діло по правді, а того ради й утверждаю те рішення. Так теперечки що ти мені скажеш? Чи згоден сусіда твого подовольствувати чи ні?
- Ні, вельможний пане! За волі вашої - не згоден, - відріже обидчик. - Зайве з мене править!
- Так ти й теперечки не згоден?! - гримне на нього кошовий, розсердившись. - Тривай же!

Та й гукне на сторожів:

- Давай лишень, хлопці, Київ!

Як принесуть київ, от кошовий і каже:

- Ну, лягай, братчику, ось ми тебе навчимо, як правду соблюдати і старшину поважати!
- Помилуй, вельможний пане! - заголосить обидчик не своїм голосом.
- Ні, братчику, - відкаже кошовий, - не помилую, коли ти такий упертий... Ануте, хлопці, на руки і ноги йому сідайте і каптани його на плечі накидайте! Добре бийте сучого сина, щоб знав, по чім ківш лиха.

Як всиплять йому з п'ятдесят і більше київ, кошовий і крикне:

- Годі!

От хлопці, піднявши киї на плечі, і стоять, неначе солдати з рушницями; а ті, що на руках і ногах, усе-таки сидять, дожидаються наказу.

- Ну, братчику, - питає кошовий, - чи згоден удовольнить сусіда, як паланка рішила?
- Згоден, вельможний пане! - репетує обидчик. - Згоден! Усе зроблю, що накажеш!
- Зноси ж здоров, що тебе вибили! Не будеш удруге дуже мудрувать... Ну, хлопці, - гукне кошовий на козаків, - вставайте!

Коли в обидчика є гроші, то він зараз і вдовольняє, скільки там присуджено; як же нема, то кошовий прикликає отамана того куреня, до якого належить обидчик, і звелить йому удовольнить покривдженого, а з того опісля цупить.

Отак кінчались у Січі всякі діла, без того мерзького писання і хабарів. Хоч би на тисячу і на десять тисяч карбованців була тяжба, то за кілька днів рішать і, як кажуть, під червоне сукно не сховають.

Кара за злочин

Було, як деякий харцизяка попаде в руки запорожців, то суд йому короткий був.

За кражу платив той курінь, до якого належав злодій, а за грабунок і смертовбивство карали смертю. Було чотири кари.

Перша кара - шибениця. Стояли ті шибениці у кожній паланці, на перехрестках і по великих шляхах. Осудженого було підвезуть верхи під шибеницю, накинуть йому на шию сільце та й шмагонуть коня нагайкою, то він вискочить, а осуджений і повисне. Вішали й догори ногами, і за ребро крюком, то він так і мотається на шибениці, поки кістки його не порозсипаються в приклад і на страх іншим; і вже ніхто трупа його зняти не посміє, бо за це теж повинен смертної кари.

Друга кара - гостра паля, дерев'яний стовп заввишки два сажні, а наверх того стовпа залізний спис в два аршини завдовжки. То осудженого на той спис настромлять так, що він виткнеться йому аж у потилицю, на піваршина вище голови; і сидить той труп на списі доти, поки викорениться, як та в'ялена риба, - так що як повіє вітер, то кістки крутяться і торохтять, неначе той млинок, поки не попадають на землю.

Третя кара - киї запорозькі, паліччя не дуже довгі, неначе бичі для ціпів, з дубини або з другого твердого дерева. Осудженого прикують до стовпа на майдані, наставлять біля нього в кінвах усяких потрав, трунків: горілки, меду, пива, браги, і принесуть кілька оберемків київ, та й покладуть біля стовпа. Нагодують і почастують осудженого, а там дадуть покуштувати й київ. Хто не йде, - вип'є корячок горілки або пива, вчистить осудженого києм та й приговорює:

- От тобі, сучому синові, щоб знав, як красти і розбивати, бо ми всі куренем за тебе, злодія, платим!

Отак він і стоїть прикутий до стовпа, поки його до смерті не заб'ють.

Четверта кара - заслання в Сибір, як і теперечки в Московщині й у нас.

Покарання зрадника

Колись, кажуть, жив у Січі старий козак Чалий, зроду не жонатий. Раз їхав він і найшов хлоп'я. Воно блудило по степу. Оце й буде той самий Сава. Чалий взяв його за сина.

Другий раз, саме в жнива, Чалий найшов другого хлопчика, голого, як мати народила. Звали його Гнатком. Сава, кажуть, був задерикуватий, а Гнатко смирний і покірний. Як повиростали хлопці, то стали обидва козакувати в Запорозжжі.

От Савка чи довго козакував, чи ні, а тільки взяв і передався ляхам. Там він оженився і зробив собі хату в таких пушах, що мало хто і знав. Набрал він собі шайку ляхів і давай їздити в Запорозжжя грабувати церкви. З запорожцями вони теж обходились не гаразд: оце піймають скількох там козаків і давай з живих шкіри драть.

Кошовий тоді кликнув Гнатка Голого (це його в Січі прозвали) і каже:

- Ну, Голенький, знаєш ти норови Сави. Піймай його, розсякого-такого сина, та привези в Січ.

- Чи піймать, то й піймать єретичного сина, а тільки дай мені характерників, - відповідає Голий кошовому.

Той дав. До схід сонця понасипали вони своєї землі в чоботи, повтикали за сідла терну і поїхали.

Ой, був Сава в Немирові в ляха на обіді,
Та не знав він і не відав об своїй гіркій біді.

Приїхав додому, а в нього була молода жінка Машка і баба-ворожка на прозвище Наталочка-куховарочка. Сава до ворожки і каже:

- Ану, кинь на карти: щось мені сни погані сняться.

Та кинула й каже:

- Сподівайся гайдамаків!

- А де ж вони тепер?

- Ще в своїй землі.

- Нічого, - каже, - не боюся я їх.

Кинувся Сава листи писать у Немирів, щоб збиралось військо, а Наталочка-куховарочка сіла колихати дитину і співає:

Ой, ну, люлі, ой, ну, люлі, ой, ну, люлі, спати,

Бо наїдуть гайдамаки до нашої хати;

Ой, ну, люлі, ой, ну, люлі, засни, малий блазне,

Через тебе, малий блазне, вся худоба брязне.

- Що ти, бабусю, кажеш? - пита Сава.

- Та це, - каже, - приспівую, щоб спало.

Він знову:

- Кинь, бабусю, ще на карти, бо мені наче сумно.

Кинула вона вдруге.

- Біжать, - каже, - гайдамаки ще й досі в своїй землі та за лісами.

Тільки що це сказала, аж ось Гнатко з козаками в двері:

- Здоров, здоров, пане Саво, здоров тобі в хату,

Здалека ти гостей маєш. Чим будеш вітати?

- А чим же вас, милі братці, буду я вітати?

Ой, дав мені Господь сина - буду в куми брати.

- Та було б тобі, пане Саво, тоді в куми брати,

А як ходив ти до Гарду церкви руйнувати.

Як підняли пана Саву на три списи вгору,

та вдарили об поміст, облився він кров'ю.

Прив'язали тоді пана Саву коневі на спину і повезли до кошового.

Нерідний син кошового Чалого

Сава був нерідний син кошового Чалого: його найшли козаки в степу, а Чалий тільки вигодував його в Січі.

Як дійшов Сава великого розуму, взяв та й передався ляхам. Став тоді жити в Польщі, став гайдамачити. Оце набере ляхів та й веде грабувати запорозькі церкви. Мало йому було цього - став він ловити запорожців у їхній землі, став кувати в кайдани та знущатися... Горе було від нього!

Оце піймає козака, розіпне руки і кілок ув'яже. Стоїть він, мов розіп'ятий на хресті. Потім зніме шкіру з голови, підніме її за чуприну вгору та й каже:

- От шапка, так шапка! Ану, надінь, козаче!..

Закотить шкіру на ногах, на руках та й знову:

- Оце тобі і червоні сап'яни, і рукавиці! Іди гуляй... Пустить козака в степ, то він стече кров'ю і богові душу віддасть. Отака воно мода була колись у всій лядській землі...

Старий Чалий був знахар великий, боялися його й запорожці, а потім таки не втерпіли.

- Доки, - кажуть, - еретичний сину, ми будемо терпіти муки від твого Савки?! - Та за груди його...

А він як крикне на запорожців:

- Хіба ж нема проміж вами вдатних молодців?

Ось Гнатко Голий і обізався.

- Я, - каже, - піймав би Савку, так ні в що гаразд одягтись. (А Гнатко під той час усю одягу промантачив у корчмі).

Дали йому найкращу одягу, коня і зброю. Гнатко-братко підмовив Кравчину та ще десятків три козаків і давай збиратись. Посідляли коней, понасіпали своєї землі в сап'яни, а коням понабивали її під копита, пообтикалися терном і подалися.

Чи довго вже їхали, чи ні - набігли на корчму в лісі. Глянули - аж у дворі коней осідланих видимо і невидимо, а в корчмі ляхи пиячать.

- Що ж будемо робити? - каже Кравчина. - Їх до лихої години, а нас мало...

- Що робити? - каже Гнатко. - Ріжте мерщій поводи та женіть коней в Січ!

Козаки погнали коней, а Гнатко з Кравчиною - до вікон та з пістолів: бух! бух! бух!

Ляшки-панки й собі за рушниці, вискочили та клац! клац! клац! - аж вони замовлені!..

Як повтікали ляшки, запорожці тоді випили по корячку горілки і гайда далі.

Сава на той час вернувся від тестя додому. Приїхав до двору та й питає:

- Чи все гаразд дома?

Ворожка, що бабувала (приймати роди) у його жінки, й одвічає йому:

- Та все гаразд, пане Савко. Тільки за одне страшно: виглядають гайдамаки із-за гори часто.

- А далеко, бабо, звідси?

- Та цур їм! У своїй землі, за лісом.

Бабі й невдогад, що їй очі відведено: та земля була в сап'янах та під копитами, а ліс - у козаків за сідлами.

Не встиг Сава вскочити в хату - аж ось уже й Гнатко з Кравчиною на порозі! Взяли його і підняли на списи.

У пісні співають, що Сава посилав хлопця за медом-горілкою. Це він хотів, щоб йому принесли пістолі та спис, але хлопець не догадався.

Гнатко з Кравчиною заговорювали рушниці, і їх ні куля, ні шабля не брала.

Єретик і душогуб

Сава виріс у Січі і товаришував із запорожцями. В Великому Лузі й тепер є Савине озеро. Він тут, кажуть, жив, а потім перебрався на Савур-могилу. Став розбійничати, став грабувати чумаків, - так його запорожці хотіли піймать. Він тоді продався ляхам і давай служити їм.

Оце, було, кажуть, піймає запорожців і позаковує їх у залізо. Потім обріже ноги нижче колін, руки нижче ліктів та й закотить шкіру, тоді знову обчеркне ножем голову вище брів і потилиці й здере шкіру з волоссям. Помучить, насміється та й пустить козака на погибель.

Тому про нього і в пісні так співають. Він був єретик і душогуб.

Краще смерть

Був у запорожців звичай: інколи прощати злочинцеві, якщо котрась із місцевих дівчат відважувалась вийти за нього заміж.

Одного разу в Новомосковську, коли в ньому була Самарська паланка, вели якогось запорожця на шибеницю. Його зустріла дівчина під білим покривалом і прилюдно сказала, що хоче вийти за нього заміж. Козак, як і вимагав того звичай, підняв покривало, подивився, опустив і сказав:

- Як таку дзюбу вести до шлюбу, то краще на шибениці дати дуба!

Та й звелів вести себе на покару.

Козацьке оружжя

Оружжя в запорожців було добре та все убране в срібло і в золото. Гармат мало було. Навіщо їм гармати, як у них кулаки добрі? Більше всього - пістолі та ратища. Ратища довгі та гострі, як вогонь. А пістолі коротенькі, так, мабуть, дві четверті. Зате дірки в них великі.

Пістолі вішалися на поясі, по два на кожному боці. Там же, коло пояса, на ланцюжку висіла й шабля в запорожця. Пістолі заряджалися кулями. Кулі були олов'яні й чавунні. Олов'яні такі, як гороб'яче яйце, а чавунні - побільше...

Шабля - так уся срібна була, а ручка до неї - золота, з золотими китицями. Шабля кривлена та гостра-гостра, як бритва. І в пістолі ручка була золота... У них скрізь коли не золото, так срібло: вудила, сідла, стремена - все воно було дороге.

Як обряде, було, козак коня, так він так і сяє!

Одяг і зброя запорожців

Одежа у всіх запорожців була по ранжиру однакова і одного кольору: жупан, зверху черкеска з вильотами, штани саєтові (із дорогого англійського сукна яскравих кольорів), чоботи-сап'янці, пояс шалевий і шапка-кабардинка кругла, навколо і зверху навхрест обложена золотим позументом; а од дощу в походах носили з вовни косматі бурки. Як же виїжджали на великі празники... в парад або в гості, то вже тоді кожний одягався по достатку в дорогі жупани, червоні, амарантові (кольору щиріці амаранта), пообшивані позументами з золотими шнурами і китицями...

У походах і на війні запорожці одягались як припало, бо не мали з собою ні возів, ні ридванів, а все, що треба, в'ючили на коней. Од того ніщо їх не запиняло, і як до чого прийдеться, то й сто верстов в сутки махнуть. Запорожці дуже ще кохались в дорогій броні і добрих конях, та ще і щоб сідло було в сріблі і золоті з вигаптуваними золотом чепраками і збуєю. Спереду сідла висіли дві кобури з пістолями, а з тилу в тороках ув'язувалась бурка і інше до тебе козакові. Муніцію і все для воєнної справи кожний мав при собі, як-то: ратище, шаблю і чотири пістолі, а на грудях замість ладунки широкий черес, набитий в два і три ряди патронами. Рушниць у кінних козаків і гармат при кінниці не було, а брали їх тоді, як ходили проти татар і турків на чайках. Було, як зроблять висадку під якою-небудь кріпостью, то тут вже і кінниця спішиться і дає підмогу кіньми і чим припало.

Козацьке житло

Січ - ото в запорожців кріпость. Коло неї були окопи, вали, а всередині дзвіниця була така, що в неї й гармати ставлялись... А жили вони скрізь по степах, кущами, в землянках, або, по-їхньому, бурдюгах: так чоловік по п'ятнадцять, двадцять, а то й менш.

У Січі - так там жили все по куренях, по скільки там сот чоловік. Та й курені були великі. Ставлялись курінь до куреня причілком, а в них були стовпи й сволки. А в бурдюзі так просто все було: одні двері та одне віконце, - маленьке та таке, як тарілочка, кругле, - а то й зовсім без вікна.

Оце викопа козак яму, обставить її чим там попало, обліпить, обмаже, поставить піч хліб пекти, зробить кабицю страву варити та й живе. Димарів тоді не було. Зимом як розпалить камінь, так він аж горить - уже холодно не буде.

Де в яких землянках було і вбранство: по стінах висіла зброя всяка, а на покуті стояли образи, - усе розмальовані, під золотом. Попід стінами ставляли лавки, ослончики, щоб було де сісти.

Землянок запорожці ніколи не замикали. Як їдуть куди або йдуть, то так і кидають їх: ніхто нічого не зачепить. У них так: що хто хочеш, той і заходь у землянку. Як хочеш їсти, розводь вогонь, бери казан, вари страву, яка там зоставлена, їж, пий, спочивай - заборони не було. А приїде хазяїн, так ще й рад гостеві, бо то тільки й родина йому на широкім степу. Він йому рад, він його і привітає.

Тепер увійдеш у хату, так вона красить кутками, а не красить пирогами, а тоді було не так: усякого нагодують. Хазяїн їде куди, так ще й зоставляє страву для прохожого. Хто хоч, заходь. Та й заходять, було. Наїдяться, нап'ються на дурничку та зроблять хрест, поставлять його серед землянки - це значить, що були гості й дякують господареві.

І гроші в них водилися

У запорожців грошей було багато та все золоті. Були, правда, срібні й мідні, а більше - золоті. Паперових так зовсім не було. Так, як і в нас, так і в них були карбованці, гривеники, копійки, тільки що в них були і руські, і турецькі. Турецькі звалися паричками.

Усякі гроші треба було заводити: сьогодні запорожець торгується з москалем - треба московські гроші, завтра з ляхом - треба лядські, а там із турком - треба турецькі. Всякі гроші потрібні були йому.

Турецькі гроші були більше срібні, тонесенькі такі, як з риби луска. Лядські - більше золоті, а руські - так уже самий мідняк.

Як покидали запорожці Січ, так несли з собою і гроші. Які закопували в землю свій скарб по прикметах, а які клали в барила та на залізних ланцюгах спускали у воду...

Страви і напої запорозькі

Запорожці їли рибу, м'ясне, овочі. Їли всячину. Голодом себе не морили. Уб'ють звіра,

рибу зловлять, - поставлять ятері, запустять невід, - от їм і є на обід, та на цілий курінь, бо риби скрізь багацько було...

Їли ласо, всячину вживали, тільки що хліба печеного мало було. За все тетеря одвічала. Як що - так зараз і за тетерю! Це тісто таке, тільки ріденьке, розведене водою. Спершу воно кисне в них, кисне довго, а потім як уже загусне, то тоді вже можна його й уживати.

Як захотів їсти запорожець, то зараз казан на кабицю, у казан води, у воду тетері, а в тетерю, як схоче, трохи пшона та й варить. Наварив, бере ложку і їсть. А як схоче який до тетері ще рибки, то зараз на каюк, - а каюки у всякого були, такі ж, як і тепер, - до річки. Наловив собі чи вудкою, чи ятером риби, раків - і до куреня, зараз у казан та й варить...

Страву любили козаки запивати горілкою, настоянкою. Горілка завжди була готова у них. Поїдуть у город, наберуть цілі бочки та й понавозять додому. А то й дома робили настоянки, тільки бочки з городів привозили. У них були й пивоварні, своє пиво було. Вони вміли й сити з медом робити. А то ще краще - варена. Це вже робилось із ізюму, інжиру, винограду. Все сушене наливалося горілкою та й парилось на вогні. А то було й таке, як начебто чай: то вже настій із трави калмицької та овечого молока. До нього давався ще й хліб, намазаний маслом.

Їли більше з корит, бо мисок не любили: блощицями, кажуть, смердять. Череп'я того теж не любили. Посуд був усе мідний або чавунний: казани, каструльки - ото їх саме, а черепки брали в Туреччині. Вони в них гроші та всяке добро ховали. Сковородою накріе або залізачкою якою-небудь та й закопає в землю.

Були у запорожців і коряки: більш вербові, добре вистругані, такі, що аж вилискуються. Були ложки: дерев'яні і такі, як тепер у панів. Були баклаги і штофи.

Як запорожці голодну кутю проганяли

Було як повечеряють хлопці на голодну кутю та вийдуть з рушницями проганяти кутю, то піднімуть таку стрільбу, неначе й справді війна йде.

На другий день, на водосвяття, йдуть було до Дніпра і гармати за собою везуть. Як тільки попи почнуть хрест умочати в воду, то вони й палять з гармат.

І в двадцятих роках (XIX ст.) у Кам'янці (мова йде про с. Лоцманську Кам'янку Катеринославського пов. Тепер у межах м. Дніпропетровська) з гармат кутю проганяли, бо тоді були ще попи з запорожців.

Козацький обід

Як було зготують у Січі обід, то кухарі і ставлять на сирно (маленький, низенький столик, за яким сидять на землі) дерев'яні ваганки з потравою, а між ними у великих кінвах, теж дерев'яних, трунки: горілку, мед, пиво і брагу, а кругом на кінвах вішали корячки, по-запорозьки - михайлики, бо в Січі тих чарок і склянок не знали.

Як же вже козаки прийдуть з отаманом обідати, то, помолившись Богу, отаман сіда на покуті, а там з ним і козаки, та й починають трапезувать; а як кухарі розносять рибу на стеблі(піднос, як правило, дерев'яний, дерев'яна миска), то по звичаю голови складають перед отаманом.

Пообідавши, моляться Богові, кланяються один одному і отаманові та дякують кухареві.
- Спасибі, братчику, - кажуть, - що добре козаків нагодував!

Виходячи, отаман і всі козаки клали в карнавку по копійці, а деякі й більш, і розходились куди кому треба, а карнавочні гроші збирав кухар і купував на базарі на завтрашній обід з'їсне.

Варили по куренях три рази в день, не в горшках, а в мідних або чавунних казанах, і не в печах, а на кабиці (плита, вирита в землі).

Як дівка Христя була кошовим

Запорожці, як ті ченці, мало розбирали толку в жінках. Інший, було, і зостаріється, а баби й у вічі не побачить.

Раз запорожці дістали десь невеличку дівчинку і віддали і кошовому.
- На, - кажуть, - тобі, батьку, цього хлопця та годуй.

Назвали того «хлопця» Христином, та й ходить він у штанях. От виріс той Христин, а кошовий зостарівся і каже:

- Як помру я, хлопці, виберіть Христина за кошового. Він у вас буде розумний і добрий козак.

Умер кошовий, а запорожці й вибрали Христина за кошового. От новий кошовий взяв у прислужники молодого козака Гнатка і панує собі. Чи довго панував, чи ні - тільки не втаїлося шило в мішку.

Раз Гнатко підпив і давай докорять запорожцям:

- Які з вас, - каже, - лицарі, коли у вас баба за кошового править?..

Намотали собі козаки на вус і замовкли. Настала ніч. Всі обляглися спати, - вони й сунули до кошового. Почув Гнатко гомін, схопився й каже:

- Тепер, Христе, прощай!

Тікаючи з хати, один сап'ян узув, а другий не встиг; вискочив на коня і подався з Січі. Козаки - в хату... Ой лихо! Воно й справді баба!.. Кинули вони ту бабу та й пустились у погоню за Гнатком. Гнались день, гнались другий, гнались третій. Добігли до Гнаткового двору, а мати в вікно побачила погоню й каже:

- Тікай, синку, у світлицю, переодягнися та сідай прясти!..

Одяг Гнатко запаску, замотав вуса за вуха, накинув очіпок, сів за гребінь і пряде. Козаки вскочили в хату, бачать: самісінькі баби. Кинулися шукати: і під піл, і на піч, і в комору, і

на горище - нема Гнатка. Вони тоді повискакували на коней і подалися на Січ.

Запорожці вибрали собі нового кошового, а Христю відставили.

- Живи, - кажуть їй, - в городочку, не показуйся, бо піймають запорожці - підріжуть сорочку.

Давай та Христя тікати за Дністр до Гнатка, давай приспівувати козакам:

Я в Полтаві родилася,
А в Інгулі зросла,
А у Січі вінчалася,
За Дністр заміж пішла...

Цебто вона глузує з козаків. Що в Інгулі зросла - це правда, бо в Інгулі була тоді Січ, а що в Січі вінчалася - то вже насмішка, в Січі нікого не вінчали, бо козаки жили, як ченці.

Як запорожець провідував жінку

Запорожці жили не по-божому, а по-бурлацькому. Тоді так було: хто вирвався звідки, то все біжить у Запорожжя. Козаки всякого приймали, - тільки признавайся, чи є жінка, чи нема.

От приїхав раз до них жонатий чоловік, - городовик (городовиками козаки називали вихідців із міст і містечок тодішньої України), - та й проситься, щоб прийняли його до Січі.

- А жонатий ти, чоловіче?
- Ні, не жонатий!..
- Ну, записуйся в курінь.

Записався він. Живе. Прийшла велика п'ятниця.

- А візьми, хлопче, каюк та поїдь повикидай ятери з озер та з річок, бо в страсну п'ятницю рибу гріх тримати в запрудах, - сказали йому.

Поїхав той городовик рибу звільняти. Ждать-пождать - його нема. А в нього була жінка. Та жінка не проста, а чарівниця. То вона його і смикнула аж у городи.

Тоді січовики до кошового:

- Так-то й так-то, батьку. Отакого-то козака нема.

Кошовий подививсь, куди там треба, та й каже:

- Е, дуже далеко тепер він од нас! Верст, може, за триста... Потягла його до себе жінка... Ну, добре ж хоч те, що він поплав у каюці. Хоч і потягла, то невелика ще біда, а якби пішов пішки, то вона б тягла його до себе на голому заді... Ну, дарма! Він як розговіється, то назад прийде на Богородицю.

Коли це так: на Богородицю іде він у Січ. Зараз же до кошового - і повинивсь.

- Я ж вам казав, еретичні сини, признавайтесь, чи у вас є жінки, чи нема!.. Дурний, що не признався. Я зробив би так, що не ти до неї, а вона до тебе б їхала! Та ще чим?! Тим, чим сидить!

- Прости, батьку, моїй жінці! Ось вона за те прислала тобі сорочку з тонкого полотна на гостинець.

Кошовий узяв ту сорочку, розіп'яв над багаттям, дививсь - дививсь та й каже:

- Ні, чаклунства ніякого нема, - та й надів. - Ну, спасибі ж твоїй жінці за гостинець!

Про запорожця Ониська і його жінку

Тутечки (на місці теперішнього села Чумаків Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.) колись сидів зимівником Онисько-запорожець. От що про нього розказують старі люди.

Раз, проїжджаючи через Миргород, побачив він молоденьку і гарну дівчину, таку гарну, що й розказати не можна, та й закохався собі на лихо.

В Ониська багато було грошей, не взяв його кат, і розумний був, а вже такий завзятий, що всі січовики його поважали. Так з себе ж такий шкарбан, що й ні на що було й глянуть!

Недовго думавши, прийшов він до матері тієї дівчини, що йому вподобалась, і став її сватати. Мати, бідна вдова, дуже зраділа, що знайшовся такий багатий жених, не дала дочці й опам'ятатися і приневолила її одружитись з Ониськом.

Привіз Онисько молоду жінку у свій зимівник. Тут у нього була рублена хата на дві половини, усякої худоби не перелічити, і наймитів, і наймичок. Одяг Онисько свою жінку, неначе кралю яку. Всього уволу, а молодиця смуткує, журиться, ніщо її не радує і не веселить.

Не сиділось і Ониськові з молодою жінкою. Дуже завзятий був. Тільки почує, було, що збираються в коші на татар або на ногайців, то й не втерпить - кине жінку і поїде собі в кіш. Отож як поїде, то молодиця сама, одна-однісінька, ще гірш сумує. Було наварить і напече всяких потрав, одягнеться, як на Великдень, сяде на покуті та сама з собою і розмовляє:

- Їж, душа, пий, душа, - скаже, - та люби Ониська!

- Не хочу я ні їсти, ні пити, - сама собі відказує, - як мені любити Ониська.

- Чом? - пита сама себе.

- Він гидкий, він бридкий! - одкаже.

- Кого ж ти любиш?

- Я люблю Омелька-поповича. Він такий гарний, хороший, уродливий, без нього мені й світ немилий!

Та схилиться на білі рученьки і гірко заплаче.

Раз, як вона так юродствувала, повернувся з коша Онисько. Бачить: віконце в хаті відчинено - він і підійшов, щоб злякати. Аж чує: щось жінка розказує. Він і дослухав до кінця та як гукне:

- Жінко! Так ти така?! Затріпотіла небога, нічого казати.

- Така, - каже, - чоловіче...

- Ходи ж сюди до мене, коли така!

Вийшла молодиця з хати, а Онисько вийняв з кишені кресало, викресав вогню, у віхоть, розмахав та під стріху - хата й запалала. Повибігали наймити з відрами заливати, а Онисько:

- Не руште, не гасіть! - каже. - Візьміть собі мою худобу, поділіться і не згадуйте мене лихом. А ти, жінко, - додав, кинувши на неї оком, - іди собі до свого Омелька-поповича. Не треба мені такої жінки, як ти!..

Сів на коня та й поїхав у кіш. З тієї пори чутки про нього не було!

Підступність цариці Катерини

Сподобалася цариці Катерині запорозька земля. От вона й задумала звести з неї запорожців. Задумала та й прибігла сюди аж із самісінького Петербурга, та й стала отут саме, де стоїть у Капулівці млин, - на горі. Стала й давай закликати до себе запорожців, начебто в гості.

От вони й зібрались. А між ними був один такий, що дещо знав собі: так знаюкою він і звався в них. Він і непоказний із себе був: такий невеличкий, кульгавий та ще й підсліпуватий. Шлявся десь по степах та лазив десь по плавнях, а далі й почув, що козаки збираються до цариці. Якось дошкандибав до Січі та зараз - на майдан. Дивиться - аж там рада. Він і собі до ради.

- А куди це ви, панове-молодці, зібрались?

- До цариці в гості!

- Ось послушайте мене, панове, та не ходіте ви до тих клятих москалів.

- А чому так?

- А тому, що превелике буде вам лихо від них.

- Що за лихо?! Та нема того на всім світі лиха, щоб ми його боялись!.. Підемо, братця! Що з ним базікати...

От і пішли. Приходять прямо до цариці, віддають їй чолом, чи як там треба, а вона зараз і питає їх:

- А чи всі ви, дітки, прийшли?

- Усі, мамо!

- І нікого на Січі не лишили?

- І нікого, мамо, на Січі не лишили, окрім хіба тих, що криві, або сліпі, або вбогі.

- Ну, помоліться ж тепер Богу та попрощайтесь із своєю Січчю, бо більше вам її не бачити. Не з тим я прийшла до вас, щоб панькатись, а щоб руйнувати.

Як тільки вимовила цариця оці слова, зараз же кинулися до запорожців москалі, позаковували їх у кайдани, повідбирали в них худобу та й порозсилали кудись світ за очі.

Аж ось про все це почули ті, що полишалися в Січі. Давай вони мерщій збирати своє збіжжя та сідати на каюки і тікати під турка. Вискочили вже геть-геть за Січ та й схаменувались...

- Ех, панове-молодці, все ми гаразд зробили, все ми добре вдіяли, та тільки одне погано вчинили, що церкву свою покинули! Ну що ж тепер казати?.. Хай криє її божа мати!..

А тим часом москалі уже перев'язали запорожців, уже й кинулись до Січі, та тільки трохи запізналися: до неї, а там нікогісінько нема, стоїть лиш одна церковця.

- Ну що ж, - кажуть, - нам і церква здасться! - Та до неї, а вона від них; вони до неї, а вона від них; вони до неї, а вона від них... Потім отак ходила-ходила та й пішла крізь землю перед самісінькими очима москалів. Уся як є - з дзвіницею і з хрестом. Так і пірнула. Одна яма від неї тільки й лишилась...

Здаватись не будемо

Спочатку запорожці звались киями, і не тут жили, а десь у лісах, під Києвом. Киями звались од того, що ходили в походи з кийками.

Якийсь, кажуть, князь Амлин, чи що, став набирати їх у своє військо і сказав:

- Як допоможете мені завоювати турка, дам вам степи, балки, байраки й увесь Низ Дніпра. Будете жити вільно.

Зібрались вони всі, скільки було, і звоювали турка. Амлин тоді дав їм Дніпро і степ нижче порогів, і стали вони запорожцями. Було в них сорок куренів і сорок тисяч війська. Та Катерина зігнала і віддала землю німцям...

Амлин той, як давав землю, то казав:

- Буде вона ваша, поки світ сонця!

А Катерина уже не те сказала.

- Дайте, - каже, - бумагу, що це ваша земля. Вони тоді сюди, туди - бумаги нема!

Як стало царське військо проти запорожців, а характерники й вийшли.

- Ну, - кажуть, - здаватись не будемо. Бийте!

Москалі - за рушниці, цілять у них, а рушниці клац! клац! клац! - і не палять. Глянули - аж порох мокрий...

- Ну, - кажуть, - вас, мабуть, і чортяка не звоює!

Характерники зовсім не хотіли здаватися Катерині, та інші козаки сказали:

- Ні, братця, у нас є батьки й діти: москаль їх виріже...

Взяли та й здалися.

Лихо прийшло на Зелені свята

Саме на Зелені свята прийшов до нас великим військом генерал-поручик Текелій і, ставши обозом верстов з дві од окопів, всі свої гармати, які там в його не були, витріщив проти нашого коша. Однак не починав стріляти, а січовики теж нічого не робили, а чекали, що дальш буде. Через суток двоє примчали гінці звістку, нам і Текелієву, що московське військо позахоплювало вже всі наші паланки і слободи по всіх вольностях запорозьких, а на третій день Текелій прислав до нас послання і запрошував військову старшину до себе в гості. Кошовий Калниш, одібравши таку звістку, зараз зібрав всіх козаків на раду і спитав:

- А що теперечки, панове старшина і отамани, будемо робить? Москаль в гості нас до себе заклика; чи підемо, чи не підемо?

Як се почули отамани, деякі ватажки і характерники, так і заворушились, і загомоніли. Декотрі покорствували б, так другі ж, здавшись на свою силу і характерство, на весь кіш гомін підняли.

- Нехай Текелій, - гримнули, - хоч ще стільки війська московського приведе, скільки теперечки його привів, то ми усіх, як мух, передавим! Чи ж то можна, щоб Січ і славне Запорозьке військо за спасибі москалеві віддать?.. Поки світ-сонця, сього ніколи вони не діждуться!

Се все казала сірома і бурлацтво, нежонаті голодранці, у котрих не було ні оселі, ні худоби; а друга половина - отамани і заможні козаки, що сиділи зимовиками і мали достаток, таку одповідь дали:

- Хоч ми, - кажуть, - московське військо і до ноги вилушим, так те ж військо, що захопило наші паланки і слободи, спалить всі наші оселі і замордує наших жінок і дітей, так ми на таку раду сіроми і бурлацтва не здаємся!

А тут ще й архімандрит, що жив у Січі, почувши такі заміри сіроми і бурлацтва, вийшов з церкви в облаченні, з хрестом, і почав уговорювать завзятих.

- Убойтеся, - каже, - Бога!.. Що ви замишляете, дітки? Ви - християни і піднімаєте руку на християн і наміряєтесь пролити кров єдиноутробную? Покоряйтесь же волі Господа, така вже, бачите, нещаслива наша доля, і з покірністю мусимо прийняти од Бога достойная по наших ділах! От вам хрест і розп'ятий на нім; коли ви його не послухаете, то всі загинете необачно!

Здається, хто б не почув панотця, як він нас уговорював, хоч би у його було кам'яне серце, то і в того б видавив сльозу з ока. Всі, скільки нас не було, сіроми і старшина, всі захлипали і тут же так одказали:

- Ну, спасибі тобі, панотченьку, нехай буде по-твоєму: знав, що нам казать, і ми теперечки готові не тільки тебе послухать, а й голови наші за тебе зложить!

Січовики дуже поважали свого архімандрита, бо щонеділі і по празниках після одправи поучав він народ поважним словом, не з книжки, а напам'ять, і ще нашою мовою, так що й мала дитина зрозуміла б те святе казання. Після сього панотцевого совіту військо ще трохи поміркувало, порадилося та й заявило кошовому:

- Ну, батьку, вельможний пане, теперечки як завгодно, так і роби з сими гостями, а ми всі готові тебе слухать, чи йти, то йти?

- Треба йти, пани-товариші, - одказав кошовий, - бо се дурниця; самі бачите, що москаль нас кругом обступив і гармати горлом у вічі поставив. Се вже такі гості, що, пішовши до їх, не вгадаєш, чи й вернешся назад. Та вже коли бути тому, то нічого довго й думать. Господи, поможи! Дай, Боже, час добрий! Ходімо, старшино і пани отамани! Що буде, те й буде, а більш буде так, як Бог дасть!

Та, узявши хліб-сіль, пішли до Текелія. Текелій ласково їх прийняв і став розпитувать, хто в них кошовий і старшина і як вони прозиваються. От кошовий заявив себе, суддю Касана

і писаря Глобу. «А се, - каже, показуючи на курінних отаманів, - теж військова старшина». От Текелій і попросив всіх сідати, а далі, розпитавши, що було йому треба, і пішов з ними у кіш; однак не один, а узяв з собою кілька офіцерів і охоронного війська. Як побачив Текелій, що запорожці здаються йому ласкою, то зараз звелів одсторонити гармати. Прийшовши у кіш, спитав він кошового, до кого йому йти у гості. Кошовий вклонився і запросив його і всіх офіцерів у свій курінь, та й угощав, чим Бог послав, по нашому звичаю: у дерев'яних тарілках і дерев'яними ложками. Наївшись, Текелій подякував кошовому за обід і дуже дивувався, що такі смачні потрави їдять з дерев'яної посудини. Далі й спитав:

- Хто це у вас так смачно готує?
- Є у нас, - одвітив кошовий, - такі скусні кухарі.

От Текелій став прохати кошового, щоб він прислав йому одного кухаря, і обіщав кошовому подарувати два кам'яні блюда, а старшині і отаманові - по одному. «Щоб, - каже, - такі смачні потрави не їли з корит, а з блюд».

Почувши се, один з курінних отаманів, по прізвищу Строць, обізвався до Текелія:

- Хоч з корита, добродію, та досита, а хоч з блюда, так дохуда.
- По-яківському се він розмовляє? - спитав Текелій. - Нічогісінько я не розчовпу, що він розказує.

Так Строць і розтолкував цю приказку.

- Ви добродію, - каже, - їсте з блюда та худі, а ми їмо з корита досита - подивіться, які ми гладкі.

Після обіду Текелій довго ще вештався по кошу, оглядував курені, пушкарню, козацькі пожитки, а там попрощався і пішов до себе і стояв ще біля коша обозом біля тижня. Поки стояли обозом, офіцери й москалі частенько приходили до нас у кіш, а ми ходили до них, братались і гуляли по-козацькій. Тим часом Текелій призвав до себе кошового, суддю, писаря і прочитав їм ім'яний височайший указ, щоб вони їхали в Петербург. Так ото поїхали тільки кошовий і писар, а суддя Касан занедужав і вмер, тут його у Січі посліднього і поховали. Випровадивши старшину в Петербург, Текелій вже став сам орудувати Січчю: привів козаків до присяги і трошки заспокоївсь, але довгенько ще стояв обозом, перейшовши на друге місце. Зоставшись січовики без старшини, почали потроху ворухитись, бо московські звичаї були їм не по нутру. От стали козаки думати та гадати, як би москаля в шори убрати, а самим десь дальш помандрувати. Зібрали чоловіка з п'ятдесят козаків і послали їх до Текелія з хлібом, з сіллю.

- А що ви мені скажете, запорожчики? - спитав Текелій.
- От що, добродію, - кажуть січовики, - ми чули, що нам без письменного виду і білетів не можна з Січі нікуди йти?
- Так, запорожчики, так, - одказує Текелій. - Нікуди не відлучайтесь без мого відома.
- Так оце ж, для відома, - загомоніли козаки, - і прийшли ми, добродію: напишіть нам, будьте ласкаві, хоч один білет на всіх, бо ми будемо держатись купи і врозтіч не розпливемось.
- Добре, запорожчики, добре, - каже Текелій. - Та який же перше був у вас звичай?

- Та у нас, добродію, - загомоніли козаки, - про ці білети ні за наших батьків, ні за дідів і чутки не було: хто куди схотів, той туди і мандрував.
- Куди ж оце ви, - спитав Текелій, - наміряєтесь іти з цими білетами і за чим?
- До Тилігулу, добродію, - кажуть січовики. - До лями на заробітки, бо у нас нема ні сорочки, ні штанів, як бачиш, гола сірома. А ще ж, може, треба буде і подушне платить та й панам трохи уділити.
- Добре, запорожчики, добре, - одказує Текелій, зареготавшись. - Ідіть з Богом, заробляйте та і в казну збирайте.
- Чуємо, добродію, чуємо, - загомоніли козаки, вклонившись, та й пішли в канцелярію.

Призвав Текелій свого ад'ютанта і звелів йому написати один білет на п'ятдесят чоловік і видати їм до рук. Як добули січовики той білет, і стали лагодиться в дорогу. Зібрали увесь свій військовий риштунок, харчові клунки, зняли кілька чайок та, сівши собі уночі, не тільки ті, що з білетами, а скільки їх увлізло, може, чоловіка з тисячу, і гайда собі униз до Тилігулу. Через кілька днів прийшло до Текелія з хлібом, з сіллю ще чоловіка з п'ятдесят за тими ж білетами та, добувши і собі, п'ятами закивали з товариством. Далі, як побачили січовики, що їм не боронять тих білетів, прийшли й треті, і четверті та, добувши сим побитом собі білети на всі сорок куренів, і помандрували під турка. Як побачило офіцерство, що в коші zostались тільки старі, сліпі та каліки, і зробили доношення Текелієві. Схаменувся Текелій, та у свинячий голос - нічого вже, бач, робить, як кажуть, не продереш очей, продереш калитку!

- Куди ж вони позаходили? - питавсь Текелій. - Адже ж вони, сякі-такі, просили у мене білета до Тилігулу на заробітки...

Дуже розсердився і зажурився Текелій, довго сумував, кілька днів і носа, сердешний, не виткнув з своєї палатки - так його роздратувало те ошуканство простої сіроми. А тут як на те ще лізуть і останні січовики, які позоставались, з хлібом-сіллю; а та вже хліб-сіль в душі у Текелія сидить.

- Повели і нам, вельможний пане, - просять, - написати білети на заробітки.
- Та куди ж вам, - крикнув Текелій, - злющі запорожці, оці білети?
- На Тилігул, - одказують. - На Тилігул, до лями, на заробітки.
- Все в Тилігул та в Тилігул, - гримнув Текелій, затупотівши ногами, - такі-сякі і розтакі!.. А город zostавили пустим? Не дам вам білетів, ідіть собі к бісу!.. - Та й протурив їх від себе.

Так не помоглося ж, бо сірома, подякувавши Текелію за хліб і сіль, і без білетів по протоптаній дорожці дала драпака. Побачив Текелій, що якось приходить не до шмиги: що тут на світі робить? От він і призвав до себе всіх курінних отаманів. Так і отаманів небагато прийшло - десятка не налічив би.

- Чом же ви не всі прийшли? - спитав Текелій.
- Як нам, добродію, усім прийти, - одказали отамани, - коли нікогісінько, опріч нас, не zostалося по куренях?
- Куди ж вони позаходили, що їх нема? - знов спитав Текелій.
- Курінні отамани роз'їхались по своїх зимовниках, - одказують, - а сірома невідь-куди поділась, так ми і самі думаємо до домівки. Що нам тутечка робить, коли нікогісінько не zostалося? Старшину запроторили у столицю чи там куди, а війська козацького нема - порозходилося!..

- Куди ж вони порозходились? - grimнув Текелій. - Де ваші січовики?
- Як де? - обізвались отамани, - Адже ж ви, добродію, не спитавши нас, подавали їм білети на заробітки, до Тилігулу, чи що?

Побачив тоді Текелій, що сірома гаразд-таки убрала його в шори. Дуже розсердився і вигнав з палатки отаманів. Після цього недовго він зостався в Січі і того ж літа поїхав у столицю, а московське військо сім літ ще стояло на запорозьких землях, поки не запровадили московських звичаїв.

Це діялось проти неділі

Перед руйнуванням Січі кошовий Калниш збирався на богомілля в Київ. А перед тим у Січі стали вить собаки; виють та й виють, виють та й виють щоночі! А далі як підняли пугачі: пугу та й пугу! пугу та й пугу! Пугукали вони і в капулівських плавнях, і в Великому Лузі. Сумно стало козакам...

Раз у неділю пішов Калниш у церкву, а за ним слідком невеличке щеня.

- Ой, не перед добром, братця, собака в церкву вскочила,- обізвались козаки.

Стали виганять собачку - нічого не зроблять: куди кошовий, туди і вона. Не вистояв кошовий обідні, пішов додому.

Через стільки там днів де не взялось московське військо. Така сила, така сила, що й оком не скинеш!

У плавнях, на гряді, жив козак Васюра. От зібрав він запорожців і каже:

- Не сумуйте, братця, і не шкодуйте пороху!

Сказавши це, осідлав коня і подався до кошового. Прибіг, ускочив на поріг і співає:

Дозволь, батьку отамане,

Нам на башти стати;

Москаль стане із мечами,

А ми з палашами.

Не виб'ємо палашами -

Виб'ємо кулаками.

Нехай слава не поляже

Проміж козаками!

Калниш йому одспівує:

Не дозволю, милі браття,

Вам на башти стати,

Бо одна кров християнська -

Гріх нам проливати.

Васюра знов на коня та й до куреня...

Настала ніч. Зібрались запорожці і давай готувати дуби та каюки, давай переганять їх з Підпільної в Павлюк і ховати в очеретах. Управилися з дубами, а потім взяли і запалили

міст на Підпільній.

Це діялось проти неділі.

Стало світать. Приїхав до них піп та й каже:

- Не змагайтесь, хлопці, з москалем, бо його не звоюєте, а тільки роздратуєте!
Збирайтесь краще до церкви та помолимось від напасті святій Покрові.

Хто послухав - пішов, а більше осталося у плавнях конопатить дуби.

Недовго і молились козаки. Вернулись.

- А що, - кажуть, - братця, знаєте, де кошовий?

- Аде?

- У москаля в залізах!

- А писарі, судді?

- І ті там... На Січ нашу уже понаводив москаль горлаті пушки...

Запорожці тоді посідали на дуби і махнули Дніпром під турка. Недовго думав і москаль: пооббирав церкви, забрав усе, що було, і давай зганять звідси козаків, давай межувати землю вельможам.

Після того як скасовано Січ, у капулівських плавнях оставались запорозькі діди - Усатий і характерник Занудько. Усатий жив в урочищі Панидине, у нього був один тільки довгий вус, і коня кував назад підковами. Занудько жив на річці Темній і плодив бджолу. Довго ці й інші жили тут діди, а од них повелись і козацькі пісні, і балачка про запорозький уряд.

Запорожці жили не так, як ми: хліба у них не поводилось, а варили саламаху з борошна і їли з медом або з салом. У піст не погибали: риба і тузлук у кожного були невиводно.

Багато ще, кажуть, жило запорожців на Нетригуз-річці, на Шахівці, Темних Водах (оповідач називає урочища у Великому Лузі) і скрізь на грядах. Тільки забув їм прозвища.

У Капулівці, на Скарбній, стояли, кажуть, запорозькі кораблі. Як тікали запорожці під турка, то багато, кажуть, сховали казни і гармат у Скарбній. Гроші, кажуть, замулили в річку в мідних казанах - і будуть вони лежать, поки світ сонця.

Останні дні Січі

Запорожці просили кошового Калниша:

- Поїдь, пане отамане, до цариці. Хай змилується. Бо чутка ходить, що згонять нас відсіль.

- Ні, - каже, - краще поїду в Київ та помолюсь Пречистій: вона скоріше змилується.

Поїхав, помолився і вернувся.

Ось незабаром і московське військо опинилось біля Січі. Кошовий пішов у церкву, а за ним ув'язалась собачка та й собі туди... Побачили козаки і кажуть:

- Е, братця, це не перед добром: зрада! Давайте уб'ємо кошового.

Почув джура - та до кошового:

- Так і так, пане кошовий. Тікай, бо буде біда. - Пов'язав він голову кошовому платком, веде в бокові двері й просить:

- Пропустіть, люди добрі: у чоловіка з носа кров пішла.

Пропустили.

Джура одвів його геть-геть і каже:

- Іди, пане кошовий, у ту он хату, що біля Підпільної. Там сховають.

Кошовий - в хату та на горище. І прикрили його нехворощею.

Стали виходити з церкви, стали шукать. І сюди, і туди - нема кошового. Бачить кошовий Калниш, що біда. Діждав ночі та й махнув у московський стан. Махнув, кажуть, та уже більше і не вертався: його закували в залізо.

Обступив москаль Січ і об'явив:

- Здавайтесь, хлопці, добром, бо буде біда!

Старі запорожці такі вже, що й здається, так молоді не те... Спалили міст на Підпільній, забрали гармати, рушниці в плавню і ждуть, поки москаль почне палить.

У Січі був протопоп Ладимир. Узнав він їхню думку і почав совітувать:

- Повиніться, - каже, - братця. Не гнівіть цариці! Сила, - каже, - не рівна: вас багато, а москаля ще більше. За це милості вам не буде. Лучче, - каже, - ідіть у церкву: помолимося. Що Бог дасть, те й буде.

Послухались деякі попа, та на свою біду: не встигли ввійти в церкву - тут їх і закували в залізо.

Як почули козаки, що кошовий і отамани в залізах, давай переганяти дуби та байдаки з Підпільної в Павлюк, давай каптани дроти та конопатить їх, давай складать гармати, рушниці. Управились, помолились, понасипали в чоботи землі і нум сідять. Козаків сила, а дубів мало: що сядуть, вони й тонуть. Що ж його робить? Давай тоді скидати зайвих людей, давай рушать...

Тоді Павлюком як подались, як подались! Виїхали в Дніпро. Як понапинали вітрила та вже аж у Туреччині зняли.

Багато козаків подалось водою, багато й пішки. Піші сіроми чвалали понад Дніпром, а де зобачать, було, каюк, то той і їхній. Тоді, кажуть, од Січі до Лиману у кого були каюки та байдаки, у кого були водяні млини - і ті позаганяли в Туреччину.

Живуть, кажуть, і тепер козаки в Туреччині, живуть і хліб їдять не по-нашому: в приволлі.

Про Галагана, що Січ зруйнував

Запорозьку Січ зруйнував якийсь Галаган. Він знався з чортами, і як ще був далеко від Січі, то якийсь хлопчик прохав кошового отамана, щоб цей дозволив застрелити Галагана в ліве око (інакше не можна було вбити!). А кошовий і каже:

- Не годиться проливати християнську кров. - А як побачив, що Галаган уже близько, тоді й сам став просити хлопця, щоб той убив Галагана. Тільки тоді вже було пізно.

Галаган був великий характерник і зробив так, що здавалося, ніби в нього не одна голова, а багато. Тоді й хлопчик уже не міг розрізнити, де в нього справжня голова.

- Тепер бий сам, - каже він кошовому. - А я не можу взнати, куди стріляти, бо в нього бач скільки голів...

Так той Галаган і зруйнував Січ.

Від кого Січ пропала

Як не було в Запорозжжі ціле літо дощу, все в полі погоріло, вигоріло до билиночки. Знаючі люди здогадалися, що дощ крадуть відьми, то й знайшли двох чи трьох таких старих відьом. То як пришпарили їх січовики, так вони самі й повинились. А як стали їх топити в річці, то одна, втопаючи, і закричала:

- От же ви, запорожці, губите нас, бабів, і вас самих баба згубить!

Так воно й вийшло по закляттю вражої відьми: цариця Катерина розорила запорозьке гніздо - Січ.

Сльози запорожців

У придніпровському селі Вознесенці Олександрівського повіту жив дід Стефан Власенко, який пам'ятав запорожців: Шевців, Скотівця, Кучугуру і Громуху - друзів його батька. Ось що дід про них розказував:

- Давно було діло, ще я був хлопцем, як село наше тільки почало населятись. Хати були де-не-де. Pokійний мій батько жив тут-таки, де і я тепер живу - біля скелі. Пам'ятаю добре, що до батька часто їздили каюками з того боку запорожці - старі та здорові діди. Їх багато їздило, та не всі взамітку, а знаю добре лише п'ятьох: двох братів Шевців, що жили там, де тепер німота населила Бабурку; старого Скотівця, що жив тут, у Сагайдачнім, та Кучугуру і Громуху, котрих кишло (подворище, садиба) й досі осталося на острові Хортиці, - одне проти великих могил, біля старого Дніпра в балці, де жив Кучугура та де зосталося багато цегли; а друге - трохи вище німецького перевозу, в балці Громушина Яма, - то жив Громуха. Приїдуть було до батька та й загуляють так, що ну! Було п'ють-п'ють у нас, а далі батька візьмуть з собою та й там кружать. Оце як підп'ють було, то почнуть розказувати про війну та де хто скільки світу сходяв. І татарюг, і турків, і ляхів було позгадують, а далі - про життя в Січі. Говорять, говорять, а потім як утнуть пісень, так аж хата ходором ходить. Кого було тільки не згадають у пісні: і Нечая, і Лебеденка, і Калниша, і Перебийноса. Старий Кучугура було розказує, як Січ обступив військом якийсь чи то генерал, чи полковник (Кучугура тоді сам був у тім місці, де пани запорозьких старшин схопили й забрали). Багато розказував про те, як Січ брали, та діло було давно: я забув. Знаю тільки, що про те, як Січ розорили, заводять

було оцю пісню:

Ой, наш Харко, Харко-батько
Все п'є та гуляє,
А вже ж москаль Запорожжя
Кругом облягає.

Ой поїхав Харко-батько
Попросить цариці,
Щоб віддала степи й луки
По прежні границі.

- Не на те я, Харку-батьку,
Москаля збирала,
Щоб я тобі степи й луки
Назад віддавала.

Та тече річка невеличка,
Заросла лозами.
Та заплакав Харко-батько
Дрібними сльозами.

Дід Громуха був дуже старий, то оце було не виведе голосом за іншими і давай плакати, кінець столу сидя, а за ним і Скотівець. Боже! Як подумаєш, чого то варта запорозька сльоза, сльоза того, котрий, може, зроду не плакав! Тож, видно, бідолахам так гірко прийшлося, що як згадають товариство, то аж не втерплять. Таких старих та здорових людей, як здумаєш, і нема тепер. Що ж то було з них, як вони були молоді?! Розказують було, як то вже дуже сіромахам не хотілося покидати Січ...

Джерело: Савур-могила. Легенди та перекази нижньої Наддніпряни / Упорядник Чабаненко В.А. - К. : Дніпро, 1990. - С. 45-98.

Переведення в електронний вигляд: Волкова К.Ф

На нашому сайті Ви можете дізнатися більше про козацтво:

- [Козацтво](#)

- [Козацька доба](#)

[У разі використання матеріалів цього сайту активне посилання на сайт обов'язкове](#)